ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

1

TOMUL 46

IANUARIE – MARTIE

1995

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

A C A D E M I A   R O M Â N Ă

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

În ţară revista se poate procura prin poştă, numai pe bază de abonament. Preţul unui abonament este de 6 000 lei.

Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la:
- RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, P.O. Box 33–57, Bucureşti.
- ORION S.R.L., Splaiul Independenţei nr. 202 A, Bucureşti, P.O. Box 74–19, Tx 11939 CBTxR, Fax (40)13122 425.
- AMCO PRESS S.R.L. Bd. Niculae Grigorescu 29 A, ap. 66, sect. 3, C.P. 57–88, Fax 1312 4569, Bucureşti.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa: str. Henri Coandă 11, 71119, Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 46 **Nr. 1** **ianuarie–martie 1995**

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 46 **N° 1** **janvier–mars 1995**

SOMMAIRE

ANNIVERSAIRE DU MUSÉE NATIONAL DES ANTIQUITÉS ET DE L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE „VASILE PÂRVAN" 160 ANS D'EXISTENCE. 1834–1994

160 DE ANI DE EXISTENŢĂ
1834 – 1994

În zilele de 5-6 decembrie 1994 la Bucureşti s-au desfăşurat manifestări dedicate aniversării a 160 de ani de la înfiinţarea *Muzeului de istorie naturală şi antichităţi* de pe lângă Colegiul Sf. Sava, respectiv a 130 de ani de la deplina statutare a existenţei *Muzeului Naţional de Antichităţi,* prin decretul domnitorului Alexandru Ioan Cuza din 25 noiembrie 1864. Istoria acestei prestigioase instituţii, devenite în 1956 *Institutul de Arheologie al Academiei,* se identifică cu însăşi istoria arheologiei româneşti şi este ilustrată de numele unor mari personalităţi, care şi-au câştigat un binemeritat loc în Panteonul culturii naţionale. Prima parte a manifestărilor jubiliare s-a desfăşurat în ziua de 5 decembrie în Aula Academiei Române şi a fost onorată de participarea d-lui acad. V. N. Costantinescu, preşedintele Academiei. Cuvântul de salut rostit de domnia sa, precum şi comunicarea d-lui prof. dr. P.Alexandrescu, directorul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan", intitulată *160 de ani sub semnul continuităţii,* se publică în paginile acestui fascicul al revistei noastre. În acelaşi cadru au mai luat cuvântul acad. Dan Berindei, preşedintele Secţiei de Istorie şi Arheologie a Academiei Române, prof. dr. Mircea Petrescu-Dîmboviţa, membru corespondent al Academiei Române, prof. dr. Zoe Petre, decanul Facultăţii de Istorie a Universităţii Bucureşti, şi prof. dr. Adrian Rădulescu, directorul Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa.

Festivităţile au continuat la 6 decembrie 1994 în „Casa Macca" – sediul Muzeului Naţional de Antichităţi începând din anul 1932 şi, în continuare, sediul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan", – unde au fost evocate cele mai importante personalităţi născute sub semnul lui Vasile Pârvan, care au slujit cu devotament această instituţie şi care, la rândul lor, au făcut şcoală, precum Radu Vulpe, Vladimir Dumitrescu, Ion Nestor, Gh. Ştefan, D. Popescu, Gr. Florescu, D.M. Pippidi, C.S. Nicolăescu-Plopşor, Em. Condurachi. Cu acest prilej, în prezenţa d-lui acad. V. N. Constantinescu, preşedintele Academiei Române, a fost redeschisă oficial expoziţia permanentă a Muzeului Naţional de Antichităţi, cuprinzând atât piese din vechile colecţii ale MNA, cât şi importante descoperiri provenind din cercetările de teren efectuate în ultimele decenii de cercetătorii Institutului de Arheologie. Cu acelaşi prilej au fost prezentate filme documentare privind cercetările arheologice de la Alba Iulia (1974) şi, mai recent, de la Mănăstirea Căpriana, din Basarabia (M. Babeş).

S C I V A, tomul 46, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie 1995, p. 3–6

CUVÂNT DE SALUT

de Acad. V. N. CONSTANTINESCU
Preşedintele Academiei Române

Doamnelor şi domnilor,

Sărbătorim astăzi unul dintre cele mai vechi şi mai prestigioase aşezăminte ale ştiinţei şi culturii româneşti, dedicat de-a lungul a 160 de ani, neîntrerupt, studiului pasionat şi laborios al monumentelor trecutului nostru celui mai îndepărtat. Este vorba de un institut al Academiei Române care poartă acest nume doar din anul 1956, dar a cărui ascendenţă poate fi urmărită în timp, înapoi, fără dificultate şi fără nici o lacună, până la anul 1834. Evocând astăzi istoria acestei instituţii venerabile, care se identifică cu istoria însăşi a arheologiei româneşti şi o ilustrează exemplar, avem prilejul de a-i omagia marile personalităţi din trecut, de a reflecta asupra stării ei actuale şi de a face unele planuri de viitor.

În 1990, la dorinţa expresă şi unanimă a cercetătorilor, Institutul de Arheologie a revenit la Academia Română renăscută, după două decenii de experienţe, să le numim nefavorabile, în alte structuri organizatorice. Din 1992 el poartă numele patronului său spiritual, Vasile Pârvan. De o deosebită importanţă este Hotărârea Biroului Prezidiului Academiei din 22 mai 1990, privind reînfiinţarea Muzeului Naţional de Antichităţi ca secţie integrată a Institutului. Mâine acest muzeu îşi reia activitatea expoziţională, desigur într-un spaţiu limitat, fără personal propriu şi cu mijloace încă modeste, prezentând o selecţie de piese de mare valoare, ce provin atât din vechile colecţii, cât şi din cercetările arheologice proprii din ultimii 10-15 ani. La aniversarea a 160 de ani de la înfiinţarea primului muzeu din Bucureşti, arheologia se bucură din nou, sperăm, de perspective promiţătoare. Binomul Institut - Muzeu reprezintă, fără îndoială, una din condiţiile favorabile, rezultând dintr-o experienţă de-acum verificată.

Din cele de mai sus ar părea să rezulte că legătura dintre Academie şi instituţia sărbătorită este doar de dată relativ recentă; în adevăr, Muzeul Naţional de Antichităţi a intrat în sistemul Academiei abia în iulie 1949, iar Institutul de Arheologie fiinţează în acelaşi sistem, după cum am menţionat, din 1956.

Lucrurile vor apărea însă într-o cu totul altă lumină dacă vom privi această chestiune din perspectiva personalităţilor care au marcat hotărâtor destinul Muzeului şi al Institutului şi care au fost, în acelaşi timp, ilustre figuri ale Academiei Române. La începuturi, dincolo de pragul secolului ne întâmpină - cum spunea Ion Nestor - „figura de erudit, elegant şi în haină şi în spirit, a precursorului Odobescu". Membru al Comitetului Arheologic (1864), încă înainte de a fi ales în septembrie 1870, ca membru al Societăţii Academice, marele literat se afirmase şi ca un pionier al arheologiei ştiinţifice în România: în 1866 el conducea primele săpături sistematice la Pietroasa, în 1867 ducea celebrul tezaur la lui Athanaric la Expoziţia universală de la Paris, în 1868 publica prima lucrare românească de arheologie cu un larg ecou internaţional. *Notice sur les antiquités de la Roumanie,* iar în 1869 reprezenta ţara noastră la congresul internaţional de antropologie şi arheologie

preistorică de la Copenhaga. Să mai amintim faptul că Odobescu a fost primul profesor titular de arheologie la o universitate românească (1877) și că grație legăturilor sale științifice personale, la 1871 Societatea Academică și-a putut spori rândurile cu membri de onoare din elita arheologiei europene, precum Ernest Desjardins - cel care a identificat în 1868 la Caranasuf ruinele Histriei, Wilhem Fröhner, Ferdinand de Lasteyrie, Charles de Linas, Giovanni Capellini, Alexei Uvarov sau Franz Bock. Și, în sfârșit, să nu uităm că la inițiativa și cu banii lui Odobescu, Societatea Academică a instituit la 1871 un premiu pentru cea mai bună lucrare pe tema „Cercetări asupra popoarelor care au locuit țările române de-a stânga Dunării mai înainte de conchista acestor țări de către imperatoriul Traian". Atribuit în 1877 masivei și eruditei opere „Dacia înainte de Romani", acest premiu i-a deschis lui Grigore Tocilescu calea spre Academie (membru corespondent 1877, titular 1890), plasându-i viitoarea carieră științifică și didactică sub cele mai favorabile auspicii.

Timpul la dispoziție nu ne permite, din păcate, să ne oprim în parte asupra fiecăreia dintre personalitățile care ilustrează tradițiile comune ale Academiei și Muzeului Național de Antichități. Va trebui să ne mulțumim cu elocventa constatare a faptului că până în 1981, cu o singură excepție, toți directorii Muzeului, respectiv ai Institutului de Arheologie au fost aleși în rândurile Academiei, în semn de recunoaștere a marilor lor merite științifice: George Murnu (membru corespondent 1909, membru titular 1923), Vasile Pârvan (m.c. 1911, m.t. 1913), Ioan Andrieșescu (m.c. 1928), Scarlat Lambrino (m.c. 1934), Theofil Sauciuc-Săveanu (m.c. 1945), Ion Nestor (m.c. 1955), Gheorghe Ștefan (m.c. 1952), Emil Condurachi (m.c. 1948, m.t. 1955), Dionisie Pippidi (m.c. 1963, m.t. 1990). În spatele acestei seci enumerări se ascund destine individuale, opere și cariere științifice, contribuții particulare la mersul înainte al instituției pe care au slujit-o, cu toții, cu maximă dăruire. Cunoașterea și recunoașterea acestor merite este datoria noastră de onoare și, desigur, și a generațiilor viitoare. Avem aceeași datorie față de mulți alți arheologi pe care nu-i putem numi azi aici, dar care cu aceeași pasiune nemăsurată s-au dedicat slujirii instituției sărbătorite și progresului arheologiei românești. Cu toții trebuie să-și afle locul într-o istorie a acestei prestigioase instituții, ce așteaptă încă a fi scrisă și de unde suntem îndreptățiți a aștepta sugestii privind căile de urmat în viitor.

În ultimă instanță, aceste căi pot fi deduse dintr-o analiză temeinică a trecutului recent și a stadiului actual al cercetării noastre arheologice. Nu de dragul atmosferei festive a acestei reuniuni, ci din respect pentru adevăr, trebuie spus că în ultimele decenii, în mare în perioada postbelică, cercetarea arheologică românească a făcut progrese considerabile în cunoașterea și reconstituirea trecutului îndepărtat al spațiului românesc și al regiunilor învecinate. În ciuda unui regim politic - cel comunist - falimentar în planul economic, intolerant în planul ideologic-cultural și dictatorial, represiv, în cel politic, arheologia a putut progresa prin forța de neînfrânt a pasiunii pentru cunoaștere și adevăr ce a caracterizat școala lui Vasile Pârvan. Ajunși la deplină maturitate în anii '40-'50, elevii lui Pârvan au transmis la rândul lor această pasiune propriilor elevi, ajunși astăzi, cei mai mulți, la vârsta binemeritatei pensii, în timp ce o a treia generație a școlii Pârvan a atins deja vârsta maturității.

În acest interval Muzeul Naţional de Antichităţi, respectiv Institutul de Arheologie, a produs un impresionant număr de monografii, cataloage, repertorii, studii şi articole. Cele mai numeroase sunt monografiile staţiunilor arheologice care au făcut obiectul unor ample campanii de săpături, altele tratează diferitele categorii de descoperiri, inclusiv cele numismatice şi epigrafice, în sfârşit altele sunt dedicate prezentării sistematice a unor culturi şi populaţii din pre- şi protoistoria spaţiului carpato-dunărean. În parte, ele au stat la baza primului volum al tratatului de *Istoria României,* apărut în 1960, şi au slujit mai târziu, într-o măsură sporită, la elaborarea noului tratat din anii '70, scos din tipar din motive politico-ideologice şi dat de atunci uitării. Astăzi, când această bază documentară şi de interpretare a sporit considerabil şi când drepturile şi libertăţile civile înscrise în constituţie constituie o garanţie reală împotriva oricărei posibile imixtiuni a factorului politic, putem afirma că sunt întrunite condiţiile esenţiale pentru a purcede la scrierea unei adevărate istorii a României, începând cu antichitatea - o istorie pe care avem datoria de a o oferi poporului român.

Este evident, pe de altă parte, că în afara cercetărilor de specialitate, care angajează astăzi tot mai mult contribuţia ştiinţelor tehnice şi ale naturii, Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" îi revin răspunderi sporite, pe măsura competenţei sale, în cadrul Comisiei Naţionale de Arheologie, în ce priveşte autorizarea şi controlul metodologic al săpăturilor, inventarierea, protecţia, restaurarea şi valorificarea monumentelor arheologice. Bazele-rezervaţii arheologice ale Institutului, de la Histria, Dinogetia, Tropaeum Traiani, Târgşor sau Păcuiu lui Soare, având o experienţă de mai multe decenii, pot deveni modele de management ştiinţific şi muzeistic valabile pentru întreaga ţară.

Doamnelor şi Domnilor,

Din toate cele spuse aici, rezultă sentimentele de respect şi recunoştinţă pe care Academia Română le nutreşte faţă de înaintaşii arheologiei româneşti, faţă de ctitorii Muzeului Naţional de Antichităţi, faţă de toţi cei ce au slujit această instituţie de seamă a ştiinţei şi culturii naţionale de-a lungul a mai bine de un veac şi jumătate. În încheiere, urez Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" noi şi frumoase succese în continuarea valoroaselor tradiţii ale arheologiei româneşti.

160 DE ANI SUB SEMNUL CONTINUITĂŢII *

de PETRE ALEXANDRESCU

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" nu este dintre cele mai vechi ale Academiei Române. El a fost înfiinţat abia în 1956, când apăruseră deja o bună parte dintre celelalte institute de cercetări. De curând am sărbătorit 45 de ani ai Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan". Şi totuşi istoria sa este mai veche decât a tuturor celorlalte. Ea îşi are începuturile în epoca de formare a culturii noastre moderne, care se confundă cu acelea ale înseşi disciplinei pe care o cultivă.

★

Întemeierea Muzeului Naţional de Antichităţi (MNA) este dominată de figura banului Mihalache Ghica (1792-1850), personalitate proeminentă a vieţii culturale din Ţara Românească, în prima jumătate a veacului al XIX-lea. Frate al celor doi domnitori, Grigore şi Alexandru Ghica, Mihalache, politician dibaci cu vederi moderat-conservatoare, a fost un spirit rafinat (îşi făcuse studiile în Germania), iubitor de antichităţi şi pasionat colecţionar.

Există o evocare a acestui interesant personaj, pe care Cezar Bolliac a compus-o mult mai târziu, după moartea lui Ghica, în 1873: „Banul Mihalache Ghica, Nenea Mare al lui Vodă, vornic din Întru şi preşedinte al Sfatului Administrativ, *in perpetuum,* prezida toată mişcarea intelectuală oficialmente, în opoziţiuni şi în rivalitate cu Câmpineanul, care era sufletul acestei mişcări ... Palatul părintesc al lui Mihalache Ghica (pe colţul format de Splaiul Independenţei şi strada Ilfov nr. 6) era un adevărat muzeu de antichităţi, adunate din ţară; galeria lui de pictură şi sculptură erau citate de europeni şi biblioteca, avută în manuscrise, erau imense".

În noiembrie 1834 Mihalache Ghica donează Statului colecţia sa, care cuprindea atât piese de ştiinţe naturale - aşa–numitele „curiozităţi", care împodobeau, după gustul epocii, numeroase colecţii europene -, cât şi obiecte arheologice, sculpturi şi 1258 monede greco-romane şi bizantine „găsite tot în acest Prinţipat". La 3 noiembrie 1834, dată memorabilă a arheologiei şi muzeografiei româneşti, domnitorul Alexandru Ghica trimite Eforiei Şcoalelor Naţionale avizul favorabil înfiinţării unui muzeu „înzestrat cu o însemnătoare colecţie şi alte deosebite obiecturi de antichităţi" pentru a se face „priveghere de a se ţine în bună păstrare".

Muzeul de Istorie naturală şi antichităţi a fost ataşat Bibliotecii Naţionale, noua instituţie de pe lângă Colegiul Sfântul Sava, situat pe locul ocupat astăzi de Universitatea din Bucureşti. Conservatorul Muzeului, Carol (Scarlat) Wallenstein, profesor de desen şi caligrafie al Colegiului, amenajează o sală pentru primul muzeu al Ţării Româneşti, unde, pe lângă această colecţie, se aflau mulaje de gips, copii după meşteri italieni, executate chiar de conservator, cunoscut şi apreciat portretist el însuşi. Săptămânalul „Muzeul Naţional", „gazetă literară şi industrială a profesorilor", organ al tinerei instituţii, era publicaţia unde Vladimir de Blaremberg

* Comunicare prezentată în Aula Academiei Române la data de 5 decembrie 1994, cu ocazia jubileului Institutului de Arheologie "Vasile Pârvan".

S C I V A, tomul 46, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie 1995, p. 7–16

a scris articole despre antichitățile din Țara Românească și cu privire la propriile sale cercetări arheologice din Oltenia, întreprinse împreună cu Mihalache Ghica.

În entuziasmul acestor începuturi, banul Mihalache Ghica, în calitatea sa de Vornic al Treburilor din Înăuntru, a propus Domnitorului la 2 noiembrie 1837 „să se obștească prin circulare în tot Prințipatul ca orice antichități se vor găsi într-această țară, rămășițuri după la acele locuri care s-au însemnat în istorie, toate acestea să se ia și să se ducă la Muzeul Național". O hotărâre a Eforiei Școalelor Naționale din 3 noiembrie 1839 întărește inițiativa lui Ghica, adăugând o dispoziție extrem de interesantă și de actuală și astăzi: „Nimenea să nu fie volnic a scormoni în pământ pentru a scoate obiecte de antichitate ... pentru că strică și întunecă șirul sistematic al lucrărei în asemenea descoperire".

Primele roade ale acestor temeinice statuări nu aveau să se lase așteptate. În 1837 se descoperea din întâmplare la Pietroasa (jud. Buzău) celebrul tezaur, care a stârnit interesul întregii țări și al Europei. Grație serviciului de antichități, ce sta atunci să se nască, superba descoperire avea să fie recuperată în bună parte, intrând în colecțiile statului.

Iată, așadar, premisele create acum 160 de ani, prin entuziasmul, scrupulul și prevederea unor înaintași inimoși și luminați, pentru creșterea și dezvoltarea instituției pe care o sărbătorim astăzi. Muzeul Național de Antichități, a cărui istorie nu a încetat să se modifice, împlinit în cele din urmă prin intrarea sa în structurile Academiei și prin crearea Institutului de Arheologie, este astfel una dintre cele mai vechi instituții culturale ale acestei țări, care a continuat până astăzi. Este desigur un privilegiu, pe care - din nefericire - nu-l împarte cu multe altele.

★

La 22 ianuarie 1862 generalul Nicolae Mavros făcea cunoscut Adunării Legislative a Principatelor Unite că donează Muzeului Național o impunătoare colecție de antichități, cea mai importantă donație constituită până atunci în țară. Acest act declanșează procedurile juridice care au dus la înființarea a două muzee distincte, unul de arheologie și „belle arte", altul de științe naturale, devenit mai târziu Muzeul Grigore Antipa. Decretul lui Al. I. Cuza din 25 noiembrie 1864 aproba „Regulamentul pentru administrarea și organizarea Muzeului de Antichități din București". Colecția Mavros cuprindea circa 4000 de monede și medalii și un mare număr de sculpturi, reliefuri, ceramică greacă, obiecte egiptene, achiziționate fie din comerțul de antichități, fie de pe cele două maluri ale Dunării „de la Mehadia și până la Marea Neagră, în tot timpul cât a fost inspector general al carantinelor și cu o influență egală în Serbia și Bulgaria, ca și România", cum declara tot C. Bolliac.

De-a lungul existenței sale atât de îndelungate s-au adăugat fondului inițial al Muzeului o serie de colecții particulare, astfel încât actualmente fondul de colecții al MNA adăpostește, în condiții mai degrabă improprii, un neprețuit tezaur.

Deși înzestrat cu o bază legală solidă, după promulgarea Regulamentului pentru MNA din 1864 și a celui cu privire la explorarea și cumpărarea de obiecte antice, din 10 aprilie 1874, de natură a proteja patrimoniul național, MNA a vegetat un timp, limitat la funcția sa de depozitar de antichități. Însă doi tineri directori, ambii înzestrați cu o solidă formație științifică, desăvârșită în marile universități din Apus, și cu voința de a organiza și impune în țară și străinătate prestigiul MNA și al arheologiei și istoriei românești, s-au succedat în intervalul cuprins între

1881-1927. Am numit pe Grigore Tocilescu şi pe Vasile Pârvan. În acest interval s-a produs schimbarea fundamentală a funcţiei MNA, de la caracterul său anticvaric, specific multor muzee de antichităţi din Europa secolului al XIX-lea, la acela de centru şi coordonator al întregii mişcări arheologice din ţară.

Gr. Tocilescu a imprimat un suflu nou şi puternic MNA în îndeplinirea misiunii sale de protecţie a patrimoniului arheologic. MNA a întâmpinat piedici şi a înregistrat numeroase eşecuri. Înţelegerea, protejarea şi respectul datorat monumentelor istorice era în acea vreme - ca şi astăzi, de altfel - mai puţin dezvoltat în ţara noastră, uneori chiar absent. Extrem de vigilent şi de perseverent, Gr.Tocilescu nu se lăsa descurajat, făcând repetate demersuri pentru salvarea şi protecţia monumentelor şi siturilor istorice şi preistorice, cerând ca unele dintre ele, ca de pildă Sucidava-Celei, Romula-Reşca, Arcidava, Arutela etc., să fie declarate monumente publice, cu despăgubirea cuvenită proprietarilor terenului. Pentru unele dintre acestea, stăruinţele lui Tocilescu au durat şi două decenii, dar fără succes. El a obţinut doar două hotărâri favorabile: prima pentru ruinele romane de lângă Turnul Severin, cealaltă pentru Adamclisi, intrat în proprietatea MNA.

Gr. Tocilescu a înţeles şi funcţia de cercetare a MNA. Lista excursiilor arheologice şi a campaniilor de săpături este lungă. Tocilescu a săpat „nu mult, ci enorm", cum observa de curând Al. Avram, e drept că nesistematic - tehnica de săpătură arheologică a fost perfecţionată mult mai târziu, iar introducerea ei în cercetarea siturilor greco-romane a întârziat, uneori chiar până în zilele noastre. De la el ne-au rămas puţine rapoarte de săpături, însă cercetările sale la monumentul de la Adamclisi au fost publicate în condiţii excepţionale. El a avut meritul de a invita la această lucrare, de importanţă internaţională, câţiva reputaţi specialişti străini, introducând în acea vreme ideea - care din nefericire nu a fost reluată după el - a unor misiuni mixte, de colaborare. Ideea ţinea de concepţia asupra caracterului universal al disciplinei arheologice.

Dar desăvârşirea acestei etape a istoriei MNA se produce odată cu numirea la direcţie a lui Vasile Pârvan, în ziua de 15 noiembrie 1910, după un scurt interregn asigurat de elenistul George Murnu. Pârvan a adăugat rigorii şi cunoaşterii în adâncime a culturii clasice, deprinse de la marii săi profesori, Ulrich von Willamowitz-Moellendorf şi Eduard Meyer, dimensiunea reflexiei morale şi a intuiţiei filosofice. Înrâurirea personalităţii sale asupra culturii noastre a fost profundă şi durabilă. *Generaţia Criterion* era în mare parte formată din aceia care îi audiaseră cursurile. Cultura noastră a avut şansa ca într-una din perioadele ei vitale să beneficieze de un asemenea implant de clasicism.

Vasile Pârvan a pus bazele arheologiei moderne, înţelegând rolul ei în cunoaşterea preistoriei şi a istoriei spaţiului nostru. Studiile sale de istorie antică generală, cele care au purtat asupra penetraţiei civilizaţiei greceşti şi începutului vieţii romane sau asupra perioadei sfârşitului antichităţii şi a celor mai vechi mărturii creştine de pe teritoriul ţării noastre, sunt fundamentale, iar *Getica* este prima abordare cu mijloace moderne a protoistoriei româneşti. Pârvan s-a distanţat de predecesorul său prin forţa şi generozitatea personalităţii sale.

Învăţatul a fost dublat de un mare şi norocos descoperitor de vocaţii. El a fost creatorul primei şcoli româneşti de arheologie şi de istorie antică. Deşi extrem de

scurtă, activitatea sa pedagogică a produs un mare număr de elevi, începând cu epoca paleolitică (Constantin S. Nicolăescu-Plopşor), neo- şi eneolitică (Vladimir şi Hortensia Dumitrescu), epoca bronzului (Dorin Popescu), geto-dacă şi greco-romană (Radu şi Ecaterina Vulpe, Paul Nicorescu, Dimitrie M.Teodorescu, Grigore Florescu, Gheorghe Cantacuzino), pentru întreaga pre- şi protoistorie (Ion Nestor), arheologia medievală (Grigore Avakian), epigrafie şi istorie antică (Scarlat Lambrino şi Dionisie M. Pippidi), dar şi istorici ai evului mediu(George Brătianu, Constantin C. Giurescu, Maria Holban).

„Şcoala Pârvan" a fost una dintre cele mai ample şi mai active din istoriografia românească. Ea a dominat învăţământul şi cercetarea şi s-a dovedit capabilă să suporte înnoiri, fără a se dezagrega, de pildă în cazul noii direcţii în pre- şi protoistorie, imprimată de Ion Nestor, sau a celei din istoria antică şi epigrafie, datorată lui D.M.Pippidi. Aceasta graţie existenţei unui centru vital care a fost Muzeul Naţional de Antichităţi, unde se formaseră şi lucraseră tinerii săi colaboratori şi elevi. Într-un raport adresat Ministerului Instrucţiunii la 15 februarie 1911, două luni după instalarea sa la direcţie, Pârvan semnala că „nu există nici un funcţionar ştiinţific al muzeului, în afară de director", pentru ca până în 1927 MNA să devină centrul activităţii din întreaga ţară, acum întregită în hotarele ei fireşti.

Vasile Pârvan adăuga marilor sale însuşiri intelectuale, didactice şi morale şi pe aceea de bun organizator, de manager - cum se spune acum. Impunând un loc central MNA în mişcarea ştiinţifică românească, în special după Marea Unire din 1918, el a realizat - spre deosebire de Tocilescu - necesitatea înfiinţării sau ajutorării unor muzee locale sau regionale pe întreg teritoriul României Mari, ca unităţi de cultură, de cercetare şi de protecţie a patrimoniului arheologic, sprijinite, îndrumate şi chiar coordonate de MNA. „Noi întotdeauna am admis principiul Muzeelor provinciale, ca secţiuni ale Muzeului Central şi n-am pregetat niciodată a pune umărul la realizarea lor", scrie el, încă din 1913, lui Ştefan Ciuceanu, directorul Fundaţiei Aman de la Craiova. Această concepţie, puternic dezvoltată pe baze diferite după cel de-al doilea război mondial, a fost la originea dezvoltării muzeale de astăzi.

Şi, pentru că astăzi sărbătorim şi 80 de ani de la începuturile săpăturilor şi cercetărilor de la Histria, deci jumătate din istoria instituţiei noastre, este locul de a arăta că organizatorul şi întrucâtva geniul tutelar al acestora este tot Vasile Pârvan. Histria, cea mai veche colonie grecească de pe malul stâng al Mării Negre, a fost şantierul preferat al magistrului. Campaniile arheologice care s-au succedat aici au scos la lumină o bună parte din ruinele cetăţii, iar documentele epigrafice au permis lui Pârvan să adauge dosarului izvoarelor despre istoria antică a Dobrogei documente de mare însemnătate. Histria a devenit primul şantier-şcoală, unde au lucrat aproape toţi elevii săi. Într-o scrisoare a lui Radu Vulpe din 1922 aflăm că Vasile Pârvan declara cu humor că el se considera „regele Histriei", că satele Caranasuf, Cogealac etc. nu erau decât feudele sale, că Regele României a venit la el în 1915 nu ca la un supus, ci ca la un egal. Tradiţia de şantier-şcoală s-a păstrat şi după dispariţia lui Vasile Pârvan până în zilele noastre.

Spirit european prin excelenţă, el a deschis şi facilitat calea tuturor elevilor săi către centre universitare din Apus, înţelegând generos - din propria sa carieră - că fără confruntarea celor tineri cu exigenţa, informarea şi disciplina muncii, deprinse

Acest nucleu a fost dezvoltat în special în timpul direcţiei lui Vladimir Dumitrescu. La ieşirea sa din funcţia de director, în iulie 1945, Muzeul Naţional de Antichităţi avea dealtfel deja o structură organizatorică ce prefigura viitorul Institut de Arheologie, în care existau cabinetul de desen şi cartografie şi laboratorul ceramic. Secţiile sale ştiinţifice erau definite după criteriul istoric (pre- şi protoistorie, greco-roman şi medieval) şi se constituise Cabinetul numismatic, graţie profesionalismului şi spiritului organizatoric al tânărului numismat Bucur Mitrea.

În grupul de cercetare, alături de Ion Andrieşescu, Vladimir şi Hortensia Dumitrescu, Dorin Popescu, Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, Harilau Metaxa, s-a dezvoltat personalitatea ştiinţifică a lui Ion Nestor, unul dintre ultimii elevi ai lui Pârvan. După un lung stagiu în Germania, unde i-a avut ca profesori pe Gerhard Bersu şi Gero von Merhardt, Ion Nestor şi-a susţinut teza de doctorat la Marburg (Lahn), publicând în 1932 lucrarea *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien.* Această lucrare a dat un curs nou arheologiei româneşti.

În toamna anului 1945, Ion Nestor este chemat să ocupe catedra de arheologie preistorică a Universităţii din Bucureşti şi prin această numire personalitatea sa ştiinţifică şi pedagogică începe să exercite o influenţă din ce în ce mai importantă, în primul rând asupra Muzeului Naţional de Antichităţi. De atunci instituţia aceasta, împreună cu întreaga arheologie românească, a păşit în etapa ei actuală. Deşi nu a condus MNA decât între 1947-1951, Ion Nestor a creat o nouă şcoală în arheologie.

După doi ani de recunoaşteri de teren — aşa-numitele „periegheze" — el organizează în 1948 primul şantier arheologic-şcoală în aşezarea şi necropola getică de la Zimnicea, continuat apoi la Sărata Monteoru, pentru epoca bronzului, la Suceava, pentru arheologia medievală şi la Bratei, pentru cea prefeudală. Pentru stadiul la care se afla atunci cercetarea românească de teren aceasta a fost o activitate de pionierat. Ion Nestor a introdus o nouă concepţie asupra săpăturii arheologice, care, prin rigoarea tehnicii stratigrafice, trebuia să garanteze exactitatea observaţiei. El a impus, ca etapă primordială în procesul cercetării şi al interpretării, actul însuşi al săpăturii arheologice. Precizia diagnosticului său în determinarea obiectelor descoperite a stat la baza noii orientări în arheologie. Deşi întâmpinând, până de curând, rezistenţe, revoluţia metodologică produsă de Ion Nestor a situat după război arheologia românească în avangarda arheologiei europene.

★

În 1948 a avut loc înlocuirea Academiei Române cu Academia R.P.R., odată cu intrarea întregii ţări în acel obsedant deceniu. România avea să parcurgă una dintre cele mai întunecate etape ale istoriei sale. O seamă de studenţi şi unii mari istorici au fost arestaţi. George Brătianu a murit în închisoare. Reforma universitară din vara anului 1948 a zdruncinat învăţământul istoric, pervertit de ideologia marxist-leninistă şi prin răsturnarea valorilor naţionale, pentru mai multe decenii.

Printr-un decret din 15 iulie 1949, Muzeul Naţional de Antichităţi intra în structurile noii Academii, ca secţie a Institutului de Istorie şi Filosofie, pierzându-şi autonomia. Apare o nouă revistă, „Studii şi cercetări de istorie veche", „La baza cercetărilor noastre - se scrie în Cuvântul înainte al redacţiei - ne străduim să punem concepţia marxist-leninistă, având mereu în faţă exemplul creator al celei mai avansate ştiinţe istorice - ştiinţa sovietică".

Muzeul Național de Antichități, împreună cu întregul său personal, se afla în fața unei situații limită. Desigur că fiecare va avea destinul său individual, adesea dramatic (Vladimir Dumitrescu arestat între anii 1952-1955, Radu Vulpe ținut, ca și Grigore Florescu, într-o poziție subordonată), iar traversarea tunelului comunist s-a produs cu mai multe sau mai puține concesii făcute ideologiei. Marxism-leninismul de tip sovietic, presiunea slavizantă, cultul acelei lucrări simplificatoare și învechite de Fr. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului,* au distorsionat unele din lucrările din acea vreme.

Dar corpul arheologilor în totalitate și-a dovedit vitalitatea, evitând criza, care se produsese în alte sectoare ale istoriografiei. Așa cum spuneam înainte, încă înainte de intrarea în structurile noii Academii, Muzeul Național de Antichități avea deja configurația unui Institut Arheologic. „Muzeul nostru - scrie Ion Nestor în 1949 - a trebuit să acționeze tot în lipsa unui institut arheologic al României și a oricărei forme de organizare a activității arheologice de la noi din țară. Socot că nu mă înșel atunci când cred că această stare de lucruri va înceta curând".

Odată cu intrarea în structura Academiei, desigur sub îndrumarea și a lui Ion Nestor, se procedează, începând cu 1949, dar mai ales din 1950, la organizarea și centralizarea pe plan național a tuturor săpăturilor arheologice, pentru a se cerceta cât mai mult din teritoriul țării și a se „acoperi" toate perioadele preistoriei și istoriei sale, începând cu epoca paleolitică până la evul mediu. Unele așezări au început să fie dezvelite în suprafață, pe mari porțiuni. La sfârșitul fiecărei campanii avea loc o „consfătuire a arheologilor", în care se expuneau rapoartele preliminare asupra rezultatelor obținute. Numărul și volumul săpăturilor a crescut. În 1953 s-a simțit nevoia fondării unei noi publicații, „Materiale și cercetări arheologice", destinată a publica rapoartele preliminare, pe lângă „Studii și cercetări de istorie veche" rezervată de acum încolo studiilor, notelor, recenziilor.

După un scurt interregn C. Balmuș, la conducerea Muzeului Național de Antichități este numit prof. Gheorghe Ștefan (1 octombrie 1952), și cu numirea sa apogeul crizei a putut fi considerat depășit. În această vreme un grup de tineri, formați imediat înainte sau după reforma învățământului din 1948, se adaugă echipei de cercetare. Este cea de-a doua generație după Pârvan, care, cu puține excepții, și-a făcut studiile numai în țară, în condițiile celei mai grele perioade a învățământului românesc, dar formându-se pe lângă personalitățile științifice din Muzeul Național de Antichități.

★

La 5 iunie 1956, prin HCM nr. 1048, se decide: „În vederea dezvoltării studiilor și cercetărilor din domeniul arheologiei în țara noastră, se aprobă transformarea Muzeului Național de Antichități al Academiei R.P.R. în Institutul de Arheologie". În funcția de director a fost numit acad. prof. Emil Condurachi. Muzeul Național de Antichități devenea acum o secție a noului institut. În anul următor reapare revista „Dacia", serie nouă, dedicată semnificativ memoriei lui Vasile Pârvan. Se marca astfel, pe de o parte, revenirea oficială a arheologiei românești la linia ei tradițională, iar pe de alta, redeschiderea ei către exterior. „Publicând în fiecare an un volum din această serie nouă a «Daciei», — se scrie în prefață — dăm posibilitatea

învăţaţilor străini de a lua cunoştinţă cel puţin de rezultatele şi problemele arheologiei româneşti altfel decât se putea prin scurtele rezumate în limbi străine din celelalte publicaţii ale noastre".

Lunga direcţie a acad. Emil Condurachi (1956-1970), urmată de aceea a prof. D. M. Pippidi (1971-1981) au constituit una dintre cele mai productive perioade ale arheologiei româneşti şi ale ştiinţei antichităţii. În acest sfert de veac numărul şantierelor arheologice şi volumul lor au crescut. Ritmul apariţiilor editoriale ale membrilor institutului nou creat s-a accelerat din ce în ce mai mult, încât în perioada 1970-1980, graţie angajamentului şi profesionalismului Editurii Academiei, se tipăreau câte 4-5, chiar 6 lucrări pe an, numărul lor total depăşind 50. Sunt monografiile unor şantiere permanente sau ale unor aşezări şi necropole, analize exhaustive ale unor categorii de obiecte, de monede, studii de sinteză ale unor întregi perioade preistorice sau ale unor anumite aspecte ale acestora, corpusul de inscripţii, izvoarele privind istoria României, fascicole din seria internaţională „Corpus Vasorum Antiquorum" sau „Inventaria archaeologica" etc. Tratatul de istorie a României, deşi grevat de ideologia marxistă, a reprezentat un mare efort de sinteză, dar şi un bilanţ al posibilităţilor arheologiei şi istoriei vechi din România la acea dată (1960).

★

O bună parte din efortul depus şi din rezultatele obţinute se datorează celei de-a doua generaţii după Pârvan. Dar în această perioadă în Institut se forma cea de-a treia, generaţia anilor 60. Unii din membrii mai tineri ai Institutului au fost trimişi să-şi perfecţioneze cunoştinţele şi să ia contact cu progresele ştiinţei apusene, la universităţile germane (Bonn, München, Saarbrücken, Heidelberg). Se relua aşadar una din bunele iniţiative antebelice. Progresele considerabile ale arheologiei în ultimul sfert de veac s-au datorat şi acestor două generaţii mai noi.

În această vreme, deschiderea către exterior s-a manifestat şi prin organizarea de către Institut a trei importante congrese internaţionale: cel al Frontierelor Romane de la Mamaia (1972), cel de Epigrafie greacă şi latină de la Constanţa (1977), ambele în colaborare cu Muzeul de Arheologie din Constanţa, şi cel de Tracologie de la Bucureşti(1976).

★

Încă din ultimii ani ai deceniului al şaptelea a început o nouă perioadă de privaţiuni, suportată din ce în ce mai greu de ţara noastră. Se simţea din ce în ce mai puternic dirijismul şi presiunea ideologică şi se accentua tendinţa naţional-comunistă, cu directă implicare asupra arheologiei şi istoriei. În acelaşi timp apăreau în presă şi în organisme paraştiinţifice efectele unei ofensive tracomane. Îndelungata şi dificila elaborare şi redactare a noii ediţii a Tratatului de Istorie a României a eşuat în cele din urmă, poate şi datorită intransigenţei salutare opusă de prof. D.M.Pippidi, coordonatorul primului volum.

Dr. C. Preda, care, după retragerea prof. Pippidi, a preluat conducerea Institutului nostru, a avut timp de opt ani (1981-1989) dificila sarcină de a menţine coerenţa şi viaţa ştiinţifică. Sănătatea morală a corpului de arheologi şi istorici s-a manifestat iarăşi cu vigoare. Luarea curajoasă de poziţie a directorului, alături de alţi oameni de ştiinţă, a contribuit considerabil la stăvilirea curentului tracoman.

Dar, în 1983, producţia editorială începe să se reducă. Numărul lucrărilor membrilor Institutului tipărite până în 1989 scade la şase, revistele îşi reduc volumul,

iar calitatea tehnică decade. În toamna anului 1985 printr-un ordin brutal al unui membru al Biroului Politic, Institutul este evacuat la repezeală din unul din cele două localuri ale sale, cel din str. N.Iorga 21, şi dispersat la patru adrese diferite. În aceste condiţii dificile Constantin Preda organizează şi conduce un colectiv, compus mai ales din membrii Institutului, pentru realizarea unei „Enciclopedii a arheologiei şi istoriei vechi a României", întreprindere delicată şi ambiţioasă dusă la bun sfârşit. Graţie entuziasmului şi priceperii Editurii Enciclopedice, a directorului ei Marcel Popa, primul volum a apărut în toamna acestui an.

★

După răsturnarea violentă şi sângeroasă a regimului comunist din decembrie 1989, Institutul şi-a ales un nou director şi Consiliu ştiinţific, alegere confirmată în luna mai de către conducerea Academiei, iar prin Hotărârea de Guvern nr. 116 din 7.02.1990 a revenit la Academia Română, după un interval în care, ca într-un lung exil, împreună cu alte instituţii de cercetare, fusese în subordinea, mai întâi, a fostei Academii de Ştiinţe Sociale şi Politice, apoi a Ministerului Educaţiei şi Învăţământului. Prin Hotărârea Prezidiului Academiei Române din 22.05.1990 se aprobă redeschiderea Muzeului Naţional de Antichităţi, ca unitate integrată în Institutul de Arheologie. În sfârşit, în şedinţa din 30 octombrie 1992 Biroul Prezidiului Academiei Române „a analizat propunerea Institutului de Arheologie referitoare la titulatura sa şi a hotărât ca Institutul să aibă titulatura «Institutul de Arheologie Vasile Pârvan» şi separat, «Muzeul Naţional de Antichităţi» al Institutului". Prin această ultimă hotărâre se marchează încă o dată, după 1957, revenirea la tradiţie, prin noua sa titulatură, şi se constituie binomul Institut-Muzeu, a cărui dezvoltare - structură separată, clădiri adecvate - este una dintre sarcinile şi preocupările noastre, dar a cărui existenţă a fost schiţată acum, prin deschiderea, în cinstea acestui jubileu, a primei expoziţii a Muzeului Naţional de Antichităţi, în holul Casei Macca din str. H. Coandă 11.

Orientarea actuală a Institutului nostru are în vedere mai multe direcţii. Istoriografia românească a suferit în ultimii ani de lunga şi periculoasa întrerupere a contactelor cu ştiinţa universală. Propaganda şi presiunea naţional-comunistă şi festivistă au adus cu sine în unele sectoare ale culturii - inclusiv ale istoriografiei şi arheologiei - coborârea stachetei exigenţei ştiinţifice, tendinţe de provincializare, de închidere suficientă între limitele ei, poate şi în ideea considerării fenomenelor istorice numai din perspectivă românească, româno-centristă. Integrarea lor în marile curente ale istoriei universale, punerea în lumină a preistoriei şi istoriei noastre în contextul general, a fost lucrarea marilor noştri istorici şi arheologi, de la Iorga, Pârvan, Brătianu, la Nestor, Pippidi, Vulpe. Aşadar, de-provincializarea, de-politizarea, de-mistificarea arheologiei şi istoriei vechi sunt unele din preocupările noastre, alături de impunerea rigorii ştiinţifice, cu alte cuvinte tendinţa de a face din nou cercetarea noastră competitivă internaţional.

O alta ţine de modernizarea cercetării arheologice, atât cea de teren, cât şi cea de interpretare. Aşa cum se ştie, în ultima vreme, în lume, săpăturile arheologice au cunoscut un mare progres, în pas cu saltul tehnologic. A crescut considerabil contribuţia ştiinţelor exacte şi ale naturii, rolul lor în reconstituirea mediului

bio-ecologic. În același timp cu introducerea unor metode noi de datare și de înregistrare a informațiilor, se încearcă, cu ajutorul specialiștilor, investigarea celor mai variate aspecte ale vieții cotidiene, a mediului biologic și natural ale comunităților cercetate. De asemenea, rolul laboratoarelor de conservare și restaurare a crescut și s-a autonomizat, specialiștii (chimiști, mineralogi, metalurgiști, ceramiști etc.) având contribuția lor în interpretarea arheologică. De asemenea, prelucrarea datelor, fie pe șantier, fie în birou, bibliotecă, laborator, nu se mai poate realiza decât pe baze informatizate. Deși dispune, din donații, de câteva computere, în institut nu s-a trecut decât în insuficientă măsură la această etapă.

Progresul și punerea la curent, europenizarea cercetării, se fac și prin împrospătarea institutului cu tineri viitori specialiști. Încă din timpul direcției lui C. Preda, dar mai ales după 1990, au fost angajați tineri din generația anilor '70, '80 și chiar '90. Unii dintre ei s-au afirmat deja, atât în țară cât și în străinătate. Preocuparea noastră este aceea de a-i trimite peste hotare, în universități prestigioase, pentru a-și completa formația științifică, reînnodând o tradiție mai veche, care urcă până la Vasile Pârvan. Cu ajutorul unor burse primite de la Institutul Arheologic German (la Școlile de la Istambul, Atena, Roma sau la Berlin), de la Școala Franceză de la Atena, de la Universitățile din Paris 1, Liége, Lausanne, Texas, Michigan, de la Fundația Freiherr von Stern, DAAD, Südosteuropa-Gesellschsft, de la Direcția Patrimoniului din Franța, numeroși membri ai Institutului, printre care mai ales cei tineri au avut posibilitatea unor stagii îndelungate de specializare sau documentare.

★

Nu este locul și nici în intenția mea de a face un bilanț al celor aproape cinci ani de la revenirea instituției noastre la Academia Română. Nu aș încheia această comunicare, fără a sublinia ceea ce mi se pare însă a fi specificul lungii sale istorii; al uneia dintre principalele instituții de cultură ale României[1]. Este continuitatea neîntreruptă a dezvoltării, legătura organică și firească care se țese de la întemeietori până la noi, cei de astăzi. Este și ceea ce mă face să sper că viitorul va fi de partea sa.

[1]. Pentru o informare mai detaliată și mai documentată asupra istoricului acestei instituții vezi:
R.Vulpe, *Muzeul Național de Antichități*, Boabe de grâu, 1, 1930, 3, p. 133-146;
Vl. Dumitrescu, *Muzeul Național de Antichități*, București, 1968;
M.Babeș, *Marile etape ale dezvoltării arheologiei românești*, SCIVA, 32, 1981, 3, p. 319-330;
Al. Păunescu, I. Casan-Franga, P. Diaconu, *Începuturile arheologiei românești. Istoricul Muzeului Național de Antichități*, SCIVA,35, 1984, 1, p. 3-44;
Alexandra Ștefan, *Istoricul Muzeului Național de Antichități - Institutul de Arheologie. II. Progresele arheologiei și muzeografiei în România în perioada 1881-1927*, SCIVA, 35, 1984, 2, p. 109-143;
C.C. Petolescu, *Istoricul Muzeului Național de Antichități - Institutul de Arheologie. III. Arheologia și muzeografia românească în perioada 1927-1943*, SCIVA, 35, 1984, 2, p. 144-157;
E. Comșa, *Istoricul Muzeului Național de Antichități - Institutul de Arheologie. IV. Arheologie și muzeologie în perioada 1944-1956*, SCIVA, 35, 1984, 3, p. 209-221;
C. Preda, *Istoricul Muzeului Național de Antichități - Institutul de Arheologie. V. De la Muzeul Național de Antichități la Institutul de Arheologie (1956-1984)*, SCIVA, 35, 1984, 3, p. 222-233.

ΚΑΛΛΑΤΙΑΝΑ (II)*

de ALEXANDRU AVRAM

ΕΙΣΑΓΩΓΕΙΣ

Două inscripţii callatiene publicate de T. Sauciuc-Săveanu menţionează existenţa unui colegiu de εἰσαγωγεῖς, care a reţinut doar rareori şi numai în treacăt atenţia cercetătorilor[1]. Din păcate, ambele inscripţii au fost editate nesatisfăcător şi cu un comentariu inadecvat, astfel că – înainte de orice consideraţii – se impune o reluare a bazei documentare.

Prima din cele două inscripţii a dispărut între timp, iar pierderea ei este cu atât mai gravă cu cât „ediţia" lui Sauciuc-Săveanu[2] se situează total în afara celor mai elementare exigenţe critice. Autorul a copiat literele pe care credea a le fi identificat fără măcar să-şi pună problema coerenţei lor în componenţa unor cuvinte, necum să se întrebe în privinţa contextului. Mai mult decât atât, în loc să transcrie măcar în majuscule textul în conformitate cu poziţia semnelor pe piatră, a preferat o soluţie „originală": a aliniat toate rândurile în stânga, mulţumindu-se să indice (în centimetri !) spaţiul dintre marginea din stânga a pietrei şi locul unde a început să identifice literele.

În această situaţie disperată au rămas puţine şanse de a încerca o restituire. Singura posibilitate a fost aceea de a converti distanţele exprimate în centimetri în număr aproximativ de litere, pentru a alinia în mod corespunzător literele păstrate şi a estima amploarea lacunelor. Calculul este, desigur, aproximativ, întrucât nici măcar în măsurătorile editorului nu putem avea deplină încredere; de exemplu, în r. 13 editorul indica un spaţiu de 36 cm de la marginea din stânga, după ce înainte ne asigurase că lăţimea totală a pietrei ar fi de 36-40 cm. După aceste intervenţii, textul salvat ar arăta în felul următor:

– – – – – – – – – – – – – – – – – – –
[. . . . .] ΜΟΦΙΛ . ΝΙΣΕ . ΙΕΡΙΑΥΛΙ (?)
[. . . . .] ΝΔΙ . . . . . ΣΕ . . . . ΤΙ δραχμ[. .]

*ΚΑΛΛΑΤΙΑΝΑ (I), SCIVA, 45, 1994, 4, p. 303-325.

[1] D. M. Pippidi, DID, I, p. 205 („colegiu ... cu atribuţii judiciare"), urmat de C. Preda, *Callatis*, Bucureşti, 1968, p. 15; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 210 (care îşi însuşeşte punctul de vedere al lui T. Sauciuc–Săveanu, de care va fi vorba mai jos); cf. O. Bounegru, StCl, 21, 1983, p. 63.

[2] T. Sauciuc–Săveanu, Dacia, 3–4, 1927–1932, p. 422-424 *a* (fotografie inutilizabilă); cf. P. Roussel, R. Flacelière, *Bull. ép.* 1936, p. 373. Era vorba de o placă de calcar cochilifer cu textul aproape şters din cauza gravurii superficiale. Judecând după dorismele păstrate, inscripţia pare a fi din epoca elenistică, probabil din sec. I î.e.n..

S C I V A, tomul 46, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie 1995, p. 17–34

[. . .] TPIAN κατὰ τὰ[ν . .]NTAMMKIΩN (?)
[. .] ταν ἐκ τῶν κλ[άρ]ων ὁσίων (?)
– –
[. . . τῶν ν]αυκλάρ[ων τ]ε καὶ ἐπὶ δ[ι]άπρα –
[ξι]ν τῶν εἰσαγωγέων Ἀπολλων[ί]αν ΕΘ[.] –
[. . . . .]υρου τοῦ πρεσβ<ε>υ[τᾶ] ἐν δὲ τῶι Α –
[. . . .]Δ[η]μά[λ]κου τοῦ Μορφίωνος (?) το[ῦ] Μ [. .] –
[. . . . .] καὶ τὸ δικαστήριον Ἀπολλω[. .]
[. . . . .] τι νυκτὸς (?) ἐπὶ τὰν ἀπορία[ν]
[– – – – – – – – –] τὰ φορτία τῶν ἐμπόρ[ων]
[– – – – – – – – – – – – – – –] Τ [.] ἐπιτιμίω[ν]
– –

R. 1: un nume ca [Δα]μόφιλ[ος], cum propune Sauciuc–Săveanu, este plauzibil. Ultimele litere din rând trebuie să fi fost copiate greșit, întrucât combinația este suspectă.

R. 2: probabil o formă a cuvântului δραχμ[αί].

R. 3: TPIANKATATA..NTAMMKIΩN Sauciuc–Săveanu; a doua jumătate a rândului sigur incorect citită.

R. 4: TANEKTΩNKΛ ..ΩΜΟΣΙΩΝ Sauciuc–Săveanu. Propun cu toată reținerea κλ[άρ]ων ὁσίων, deși contextul îmi rămâne obscur[3].

R. 6–7: ΡΥΚΛΕΡ..Ε Sauciuc–Săveanu. Dat fiind contextul (vezi mai jos), mi se pare atractiv [τῶν ν]αυκλάρ[ων]. Apoi, din ΕΠΙΔ..ΑΠΡΑ|..Ν etc. cred a putea obține ἐπὶ δ[ι]άπρα[ξι]ν τῶν εἰσαγωγέων, „prin acțiunea (conform cu acțiunea) introdusă de *eisagogeis*".

R. 7: ΑΠΟΛΛΩΝ.ΑΝΕΘ Sauciuc–Săveanu. În alte condiții ar fi fost la îndemână Ἀπόλλων[ι] ἀνέθ[ηκαν], însă rostul unei dedicații către Apollon este total exclus de context. Prefer, așadar, ca o soluție de emergență, să decupez Ἀπόλλων[ί]αν ΕΘ[– –], fără vreo sugestie de continuare, însă cu referire la frântura de cuvânt Ἀπολλω[– –]din r. 10.

R. 8: ΥΡΟΥΤΟΥΠΡΕΣΒΥ.ΕΝ Sauciuc–Săveanu, probabil [– –] υρου (?) τοῦ πρεσβ<ε>υ[τᾶ] cu referire la vreun sol[4].

R. 9: Δ[α]μά[σ]κου, propus de Sauciuc–Săveanu, este imposibil; probabil Δ[η]μά[λ]κου. Cât despre Μορσίων – pe care credea a-l fi deslușit mai departe – editorul trimite cu nonșalanță la lexiconul lui Fr. Bechtel, unde acest nume nu figurează. Acolo întâlnim însă Μορφίων. Oricum, dată fiind superficialitatea generală a transcrierii textului, ambele citiri ale numelor proprii sunt supuse cauțiunii.

R. 10: τὸ δικαστήριον, „tribunalul", deslușit de Sauciuc–Săveanu.

[3] Consultând lexiconul lui P. Kretschmer, E. Locker, *Rückläufiges Wörterbuch der griechischen Sprache*[2], Göttingen, 1963, pentru a încerca să explic grupul de litere ..ΩΜΟΣΙΩΝ transcris de editor, nu am găsit decât varianta συνωμοσίων, genitivul de la foarte rarul συνωμόσιος (cf. LSJ, s.u.: „one who is leagued by oath, fellow–conspirator, confederate"), ceea ce nu convine ca sens.

[4] Este, cred, mai puțin probabil că avem a face cu patronimicul Πρεσβύτης, pentru care vezi Fr. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle, 1917, p. 385 și 479.

R. 11: [ἀν]τὶ νυκτός Sauciuc–Săveanu (cu trimitere la *Syll*³. 1025, r. 43), „în aceeaşi noapte", nu pare să aibă sens în context; cu toate acestea, nu văd nici o soluţie de ameliorare. Mai departe: ἐπὶ τὰν ἀπορία[ν], distins de Sauciuc–Săveanu: ἀπορία are aici, probabil, sensul de „slăbiciune"[5].

R. 12: τὰ φορτία τῶν ἐμπόρ[ων], distins de Sauciuc–Săveanu, se înscrie în context: „mărfurile negustorilor"[6].

R. 13: ἐπιτιμίω[ν], desluşit de la Sauciuc–Săveanu, de la ἐπιτίμιον, „amenda", cu numeroase atestări epigrafice (cf. *Syll*³., index, s.u.).

Chiar dacă restituirea textului este, în condiţiile date, imposibilă, sensul începe să se desluşească. Tribunalul (δικαστήριον)[7] are de judecat o cauză „conform cu acţiunea introdusă de *eisagogeis*" – ἐπὶ δ[ι]άπρα[ξι]ν τῶν εἰσαγωγέων – în care sunt implicaţi negustori (ἔμποροι) şi, foarte probabil, armatori (ναύκλαροι), unii dintre ei, eventual, din Apollonia (cf. r. 7, cu discuţia). Adăugând şi menţiunea amenzilor din r. 13, este cert că tribunalul în cauză este menit să judece o afacere maritimă. Prin urmare, *eisagogeis* se dovedesc a fi, ca şi la Atena, unde magistratura este cel mai bine cunoscută datorită varietăţii informaţiei[8], dar şi în alte cetăţi greceşti [9], „introducătorii în justiţie". Înainte de a avansa argumente decisive în lumina documentului pe care îl voi prezenta în continuare, mă mulţumesc să atrag atenţia că în cel puţin două inscripţii cuplul celor doi termeni–cheie, δικαστήριον şi εἰσαγωγεῖς, apare în contexte lipsite de orice ambiguitate: la Lampsakos: μηδὲ οἱ εἰσαγωγεῖς συ[λλεγ]έτωσαν [δικ]α[σ]τήριον[10]; la Kyme, în Eolida: τὸν δὲ ἀποδεδειγμένον εἰσαγωγέα τῷ νόμῳ E[.]ω[. .]ον εἰσενέγκαι αὐτὸ εἰς τὸ νομοθετικὸν δικαστήριον[11].

Cea de-a doua inscripţie de la Callatis în care apar *eisagogeis*, databilă, după scris, în sec. I î.e.n. (probabil spre sfârşitul veacului) nu pune mari probleme de lectură (fig. 1)[12]:

'Επὶ βασιλέος 'Αγαθοῦ Δαίμο–
νος μηνὸς Μαλοφορίου οἱ <ε>ἰσα–
γωγεῖς οἱ περὶ 'Ηρακλέοντα 'Αν–
δροσθένεος ἀντενέγραψαν

[5] Cf. *Syll*³. 731 = ISM, 2, 2, r. 5–6 (Tomis); *Syll*³. 888 = IGB IV, 2236, r. 154 (Scaptopara).

[6] Pentru φορτία în inscripţii vezi OGIS 132, r. 11 (Alexandria): τὰ λιβανωτικὰ φορτία, „mirodeniile".

[7] Despre acest tip de edificiu vezi documentaţia adunată şi comentată incitant de M. H. Hansen, T. Fischer–Hansen, în: D. Whitehead (ed.), *From Political Architecture to Stephanus Byzantius. Sources for the Ancient Greek Polis*, Stuttgart, 1994 (Historia, Einzelschriften 87), p. 76–79.

[8] E. E. Cohen, *Ancient Athenian Maritime Courts*, Princeton, New Jersey, 1973, passim şi, cu specială privire pentru *eisagogeis* la p. 186–195.

[9] Julie Vélissaropoulos, *Les nauclères grecs. Recherches sur les institutions maritimes en Grèce et dans l'Orient hellénisé*, Geneva–Paris, 1980, p. 249–251.

[10]. P. Frisch, *Die Inschriften von Lampsakos*, Bonn, 1978 (IK 6), nr. 9, r. 27–28 (ultimul cuvânt restituit de Frisch).

[11] H. Engelmann, *Die Inschriften von Kyme*, Bonn, 1976 (IK 5), nr. 12, r. 11–12.

[12] T. Sauciuc–Săveanu, Εἰσαγωγεῖς *la Kallatis*, în *Omagiu lui Ion Nistor*, Cernăuţi, 1937, p. 691–696 (şi extras, p. 1–8, după care se va cita în continuare; foto p. 4); idem, *L'Archéologie en Roumanie*, Bucureşti, 1938, foto pl. XXXVIII, fig. 72. Textul este gravat destul de neîngrijit, cu rânduri uşor oblice faţă de orizontala pietrei; r. 7 prezintă, mai degrabă, încercări de trasare a literelor în diverse stiluri decât intenţia de a continua gravarea textului (vezi interpretarea pe care o vom prezenta mai jos). După scris, sec. I î.e.n., poate din aceeaşi epocă cu inscripţia precedentă (cf. n. 2).

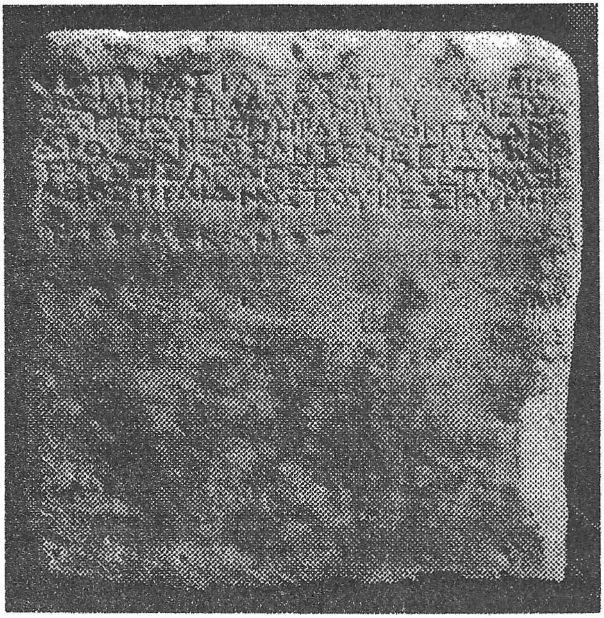

Fig. 1. Decret emis de *eisagogeis* (sec. I î.e.n.).

τοὺς εἰσαγωγεῖς τοὺς ἐπὶ βασι-
λέος Ἡραίωνος τοῦ Ἱκεσίου μη-
ΝỊΝΛ. ΚΩΝΟΣ

R. 2: ΣΙΣΑ piatra, corectat de Sauciuc–Săveanu. — R. 6-7: μη|ν[ῦ]ν Λύκωνο[ς] Sauciuc–Săveanu (*sic* !).

Sensul documentului i-a scăpat în totalitate primului editor, comentariul său provocând, nu o dată, ilaritate. Intervențiile ulterioare nu au avut în vedere decât preambulul — de altfel, nu lipsit de interes[13].

Cât privește conținutul epigrafiei, Sauciuc–Săveanu reținea că *eisagogeis* erau „importatorii", „membrii unui colegiu public de importatori". Observând însă că aceștia se schimbau odată cu basileul, autorul admitea că *eisagogeis* reprezentau o „dregătorie publică" anuală. În această direcție de argumentație el invoca două documente: inscripția de la Callatis pe care el însuși o publicase cu câțiva ani mai înainte și pe care am prezentat-o mai sus și o inscripție de la Samos de pe la 100 î.e.n., în care termenul *eisagogeis*, considerat inițial de primul editor ca desemnând o „Gerichtsbehörde"[14], a fost imediat reinterpretat în sensul de „importatori" de B. Laum[15].

[13] L. Robert, Hellenica, 2, 1946, p. 51–53, a relevat existența unei eponimii divine. Pentru *Agathodaimon* (greșit interpretat de Sauciuc–Săveanu ca nume de persoană) vezi J. E. Herrison, *Themis. A Study of the Social Origins of Greek Religion*, Cambridge, 1912, p. 277–316; R. Ganschienitz, RE, Suppl. III, col. 37–59; Françoise Dunant, LIMC, I_1, p. 277–282.

[14] M. Schede, AthMitt, 37, 1912, p. 216–217, nr. 17.

[15] B. Laum, AthMitt, 38, 1913, p. 51–61.

Paralela stabilită — de altfel, pe bună dreptate — cu precedenta inscripţie callatiană, în loc să conducă spre interpretarea termenului *eisagogeis* în sensul dorit de Sauciuc–Săveanu, constituie, dimpotrivă, aşa cum am arătat mai sus, cea mai bună dovadă că avem a face cu o magistratură juridică.

Cât priveşte inscripţia samiană, interpretarea lui B. Laum este, într-adevăr, judicioasă. Ea este susţinută atât de dedicaţia 'Ερμεῖ τῶι εἰσαγωγῶι (către zeul comerţului, deci) καὶ 'Αφροδίτηι Συναρχίδι (Afrodita ca protectoare a magistraţilor)[16], cât şi de prezenţa termenului πραγμ<α>τευσάμενος, derivat din πραγματεύεσθαι[17], astfel că existenţa unui colegiu de cinci „importatori" de grâne numiţi de stat[18] este plauzibilă. Cetatea greacă încuraja, după cum bine se ştie, importurile şi — în situaţiile de criză — intervenea prin sitoni[19]. În toate cazurile însă, inclusiv la Samos, importatorii deţin această funcţie *ad hoc*, în situaţii de emergenţă; în nici un caz ei nu pot fi consideraţi magistraţi ordinari.

Foarte revelatoare este în acest sens o inscripţie de la Erythrai — un decret în cinstea lui Polykritos, fiul lui Iatrokles, de pe la 275 î.e.n.[20] — în care citim: καὶ σῖτον οὐχ ἱκανὸν ὁρῶν ὑπάρχοντα τῆι πό[λ]ει, τὸμ μὲν αὐτὸς μεταπεμψάμενος ἔδωκε τοῖς εἰσαγα[γ]οῦσι σιτηρέσιον, τὸν δὲ λοιπὸν ὅπως ἂν κατὰ τάχος εἰσ[α]χθῆι κηρύγματα ποιησάμενος ἄτοκα χρήματα προϊέμε[ν]ος εἰς ὑποθήκην, ἐποίησε σίτου δαψίλεαιαν ἐν τῆι πόλει [γ]ενέσθαι· ὕστερόν τε διὰ τὴν σιτοδείαν οὐθενὸς εἰς τὴν ἀγορὰν ἐχφέρο[ντ]ος σῖτον, ὑπέσχετο τῶι δήμωι χρήματά τε δώσειν εἰς ὑποθήκην τοῖς ἀποδειχθησομένοις σ[ι]τώναις. („... şi văzând că nu era destul grâu în cetate, a făcut el însuşi să parvină o parte şi a plătit *celor ce l–au importat* banii de aprovizionare, apoi a dat în mod public de ştire că noi cantităţi aveau *să fie importate*, dând pentru aceasta bani de împrumut fără dobânzi; astfel a prilejuit un belşug de grâne în cetate. Mai târziu, atunci când, datorită crizei de grâne, nimeni nu mai aducea grâu în agora, a promis poporului să dea bani cu împrumut sitonilor ce urmau a fi desemnaţi"). Redactorul foloseşte verbul εἰσάγω („a importa") - εἰσαγα[γ]οῦσι, apoi εἰσ[α]χθῆι — care se referă la două situaţii diferite: în primul caz este vorba, probabil, de un transport de emergenţă organizat de stat, echipajul primind σιτηρέσιον, „bani de drum, diurnă"[21]; în al doilea caz avem a face cu bani avansaţi (εἰς ὑποθήκην) — în mod excepţional, fără dobânzi ἄτοκα χρήματα) — mai mult ca sigur nauklerilor care practicau acest comerţ. Deci „importatorii" deţin această calitate *ad hoc*; nu este vorba nicidecum de vreo magistratură. Magistraţi sunt însă sitonii — şi aceştia desemnaţi în mod special

[16] Cf. J. şi L. Robert, *Bull. ép*. 1961, 487.

[17] B. Laum, *op.cit.*, p. 54.

[18] *Ibidem*, p. 57.

[19] Vezi, bunăoară, legea samiană invocată de B. Laum (*Syll*³. 976), apoi tot la Samos celebrul decret pentru Boulagoras al lui Alexis (ca. 243/2 î.e.n.): M. Schede, AthMitt, 44, 1919, p. 25–29, nr. 13. Pentru această preocupare vezi şi recomandările lui Aen. Tact., 10, 12; Xen., *Vect*. 3, 4 (cu comentariul lui Ph. Gauthier, *Un commentaire historique des Poroi de Xénophon*, Geneva–Paris, 1976, p. 85–86).

[20] H. Engelmann, R. Merkelbach, *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai*, Bonn, 1972 (IK 1–2), nr. 28, r. 20–28.

[21] Reeditorii textului (n. 20) înţeleg aici „navigatorii care au importat grâul" (τοῖς εἰσαγα[γ]οῦσι).

(ἀποδειχθησομένοις) — care primesc noi sume pentru a fi gestionate în vederea aprovizionării cu grâne. Nimic despre εἰσαγωγεῖς ca magistrați !

Revenind la inscripția de la Callatis, argumentul că avem a face cu o magistratură ordinară, și nu cu un colegiu desemnat în vederea soluționării unei situații de criză, este dat tocmai de schimbarea anuală a acestor *eisagogeis*. Remarcând că *eisagogeis*, al căror lider este Herakleon al lui Androsthenes[22], se schimbă anual, dată fiind succesiunea basileilor, Sauciuc–Săveanu scrie: „Aceștia fac un act de înregistrare a importatorilor din anul lui βασιλεὺς ʽΗραίων ʽΙκεσίου și fac o copie după acel original. Căci aceasta înseamnă verbul ἀντενέγραψαν" (trimite la *Syll* ³. 93, r. 23)[23]. Autorul confundă însă aici verbul din inscripție cu ἀντιγράφω, de unde ἀντίγραφον, termen clasic pentru „copie". Redactarea uneia sau a mai multor copii este în mod expres specificată de numeroase decrete; copia însă — ca în actele moderne — redă fidel originalul, nu are propria formulare. În interpretarea lui Sauciuc–Săveanu noima decretului ne–ar rămâne obscură.

Verbul în cauză nu este însă ἀντιγράφω, ci ἀντεγγράφω, care are un sens limpede, acela de „a înregistra un nume în locul altuia"[24]. În noile condiții sensul inscripției devine clar: „Herakleon al lui Androsthenes și ai săi *eisagogeis* din timpul eponimatului Bunului *Daimon* i-au înscris în luna *Malophorios* în locul lor pe *eisagogeis* de sub eponimatul lui Heraion al lui Hikesios ...". Cu alte cuvinte, decretul de față urma să fie actul de predare-primire a magistraturii, încheiat în luna *Malophorios*, care se dovedește astfel a fi *ultima lună din an în calendarul callatian* [25].

Lespedea — nefinisată[26] — nu a ajuns să fie expusă; desigur că gravarea decretului a fost reluată pe o altă piatră pentru a fi expus în timp util. În ultimul rând al inscripției (legat de ultimele două litere din rândul precedent) Sauciuc–Săveanu citea μην[ῦ]ν Λύκωνο[ς] și comenta: „Altă mână a adăogat literele mai neglijente săpate în r. 7"; „cuvântul intercalar Λύκωνος ar putea însă să fie și o confuzie, în loc de Λυκείου, Λυκέου sau Λυκῆου"[27]. Explicația nu se impune: pe de o parte, formula este gramatical imposibilă, pe de altă parte, confuzia este greu de admis. Ultimele litere — foarte diferite ca duct chiar între ele, nu numai în comparație cu restul textului — reprezintă un simplu exercițiu de scriere după ce materialul va fi fost oricum compromis. Prin urmare, decizia abandonării lucrului la săparea decretului a fost luată după gravarea rândului 6, iar explicația mi se pare evidentă.

După ce comisese deja o greșeală în r. 2 (Σ în loc de E ca inițială pentru εἰσαγωγεῖς, lapicidul — „furat" de formula canonică ἐπὶ βασιλέος ... μηνὸς κτλ din decrete — gravează *currente stilo* ἐπὶ βασιλέος ʽΗραίωνος τοῦ ʽΙκεσίου μη, având în minte μηνός. Dându–și seama că actul se referă la o situație viitoare, cu un basileu ce urmează a–și prelua funcția, și că mențiunea lunii nu se justifică — și cum mai făcuse și până atunci o greșeală, iar aspectul general al gravurii lăsa

[22] Pentru formula οἱ περί vezi S. Dow, TAPhA, 91, 1960, p. 395–409; G. Roux, RA, 1969, p. 49–50.

[23] T. Sauciuc–Săveanu, în *Omagiu lui Ion Nistor*, p. 7.

[24] Cf. locurile citate de LSJ, s.u., ambele foarte concludente: Arist., *Ath. Pol.* 36, 2; Dem., *C. Aristogeiton* 25, 73.

[25] Voi reveni în curând cu un studiu special asupra calendarului callatian.

[26] Vezi descrierea sumară din n. 12.

[27] T. Sauciuc–Săveanu, în *Omagiu lui Ion Nistor*, p. 4. Autorul are în minte o lună din calendarul callatian.

și el de dorit — lapicidul (probabil la ordinul comanditarului său, Herakleon al lui Andrmusthenes) a hotărât să renunțe la continuare. Așa cum pe orice ciornă pot să apară fel de fel de însemnări fără nici o legătură cu textul inițial, tot așa pe lespedea callatiană care ne-a parvenit literele din r. 7 nu prezintă nici o relație de conținut cu textul de mai sus.

În lumina datelor obținute din examinarea celor două inscripții, este, așadar, cert că *eisagogeis* de la Callatis din epoca elenistică erau „introducători ai unei cauze în justiție", exact ca la Atena, Lampsakos, Kyme[28], Efes (*Syll*^{3}. 364, r. 5) sau Tenos (IG XII, 5, 880-886)[29]. Mai mult decât atât, așa cum la Atena acești „introducători" aveau a face cu δίκαι ἐμπορικαί, „acțiunile comerciale"[30], se poate afirma că și la Callatis *eisagogeis* se confruntau cu acțiuni de drept maritim. Dacă prima din inscripțiile aici analizate — fatalmente neîntregibilă — lasă doar să se întrevadă o asemenea situație prin ocurența izolată a unor termeni–cheie, o altă inscripție elenistică de la Callatis, incorect interpretată până acum, este în măsură să sugereze – indirect – complicatele probleme de drept maritim cărora *eisagogeis* și alți magistrați cu prerogative judiciare aveau a le face față.

Este vorba de un decret al binecunoscutului *thiasos* dionysiac din sec. III î.e.n.[31], a cărui interpretare ar fi, aparent, lipsită atât de dificultăți, cât și de interes (fig. 2):

Ἔδοξε τοῖς θιασίταις· ἐπειδὴ Βίκων
Διοσκουρίδα φιλόδοξος ἐὼν καὶ
φιλότιμος εἰς τὸν θίασον ἔκ τε
τῶν ἰδίων εἰσφορὰς ποιησάμε–
νος καὶ τὸ κοινὸν διάφορον πιστευ–
[θ]εὶς καὶ ἐγδανείσας λυσιτελέως
[τῶι θι]άσωι ἀπέδωκε τὰ χρήματα
[μετὰ] τῶν γινομένων τόκων καίπερ
[δι]ὰ τοὺς καιροὺς ἀποβαλὼν τὰ θιασι–
τικὰ χρήμ[α]τα καὶ τοῦ κατὰ τὸν νόμον
ὀφειλήματ[ο]ς ἀπολυθείς· ὅπως οὖν καὶ
οἱ θιασῖτ[αι φα]ίνωνται τὰς ἀξίας
τιμὰς ἀπ[οδιδόν]τες τοῖς εἰς ἑαυτοὺ[ς]
φιλοτιμο[υμένοις, δ]εδόχθαι τοῖς θι–
[ασίταις – – – – – – – – – – – – –]
– – – – – – – – – – – – – – – – – – –

„Thiasiții au găsit cu cale. Întrucât Bikon, fiul lui Dioskouridas, fiind plin de munificență și de râvnă față de *thiasos*, făcând donații din propria avere și având sub priveghere fondul asociației pe care l-a plasat în condiții avantajoase pentru

[28] Vezi n. 8–11. Pentru Atena vezi, mai ales, explicația lui Arist., *Ath.Pol.* 52,3.

[29] Cf. Thalheim, RE, V, 2, col. 2138, s.u. Εἰσαγωγεῖς.

[30] L. Gernet, în *Droit et société dans la Grèce ancienne*, Paris, 1955, p. 173–200.

[31] Gr. Tocilescu, AEM, 11, 1887, p. 34, nr. 33; idem, AEM, 14, 1891, p. 32–33, nr. 75, ediție completă după descoperirea unui nou fragment (*Syll*^{2}. 736 = *Syll*^{3}. 1108; vezi și Ch. Michel, *Recueil d'inscriptions grecques*, Bruxelles, 1900, 996).

Fig. 2. Decret al thiasiților (sfârșitul secolului al III-lea î.e.n.).

thiasos, a depus banii împreună cu dobânzile aferente, deși pierduse banii thiasului din cauza primejdiilor și, după lege, ar fi fost absolvit de datorie; pentru ca, la rându-le, thiasiții să se arate gata să aducă cele mai de seamă cinstiri celor ce se dovedesc plini de râvnă față de ei, thiasiții să găsească cu cale ...".

Titularul decretului, Bikon, fiul lui Dioskouridas, își atrage, așadar, cinstirea thiasului pentru două fapte: o donație făcută din averea proprie (ἔκ τε τῶν ἰδίων εἰσφορὰς ποιησάμενος)[32] și returnarea unei sume, cu dobânzile aferente, care fusese pierdută datorită unor împrejurări vitrege independente de responsabilitatea sa, plată la care, conform legii, nu ar fi fost obligat. Lui Bikon îi fusese încredințată averea asociației,

[32] Termenul εἰσφορά desemnează la propriu o taxă (exemplul cel mai cunoscut la Atena, celebra εἰσφορά, impozit pe proprietate cauzat de necesitățile de război; cf. R. Thomsen, *Eisphora. A Study of Direct Taxation in Ancient Athens*, Copenhaga, 1964; P. Brun, *Eisphora. Syntaxis. Stratiôtika. Recherches sur les finances militaires d'Athènes au IVe siècle av. J.-C.*, Paris, 1983). În alte cazuri însă poate să însemne pur și simplu „dare" (cf. Fr. J. Poland, *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Leipzig, 1909, p. 486; cf. *ibidem*, p. 496, pentru raportul cu λειτουργία); în sfârșit, pentru sensul larg de „contribution en argent, exigée des particuliers dans un délai court" vezi Ph. Gauthier, *op. cit.* (n. 19), p. 13 și 98.

τὸ κοινὸν διάφορον πιστευ[θ]είς, ceea ce l-a îndemnat pe E. Ziebarth să-l considere pe titularul decretului ταμίας casier al thiasului, şi să justifice: „Da sein Amt ein Vertrauensposten war, suchten sich die Vereine durch Kautelen gegen Veruntreuung zu schützen, indem sie einmal nur recht wohlhabende Mitglieder zu ταμίαι wählten, welche unter Umständen aus eigenen Mitteln aufhelfen konnten, und zweitens in den Statuten eine hohe Strafe für etwaige schlechte Kassenverwaltung festsetzten"[33]. Explicaţia — preluată de Fr. Hiller von Gaertringen cu ocazia reeditării inscripţiei în *Syll*³. 1108 — nu mi se pare satisfăcătoare, pe de o parte pentru că ταμίας, indiferent de cât de importantă îi va fi fost funcţia, era îndeobşte un personaj de rangul II[34], pe de altă parte datorită prezenţei termenului διάφορον, pentru care găsesc un sens mult mai precis, acela de „fond al unei fundaţii"[35]. Acest fond trebuie să fi provenit dintr-o subscripţie[36], în cadrul căreia, prin suma mare donată, se va fi evidenţiat Bikon. Or, judecând după exemplele epigrafice, fondul provenit dintr-o subscripţie nu este administrat de ταμίας (funcţie ordinară), ci de o comisie desemnată *ad hoc*[37]. Pe de altă parte, dacă Bikon ar fi fost pur şi simplu ταμίας, nu ar fi fost de aşteptat ca banala funcţie să-i fi fost menţionată ca atare decât ca redactorul să recurgă la formula τὸ κοινὸν διάφορον πιστευ[θ]είς ?

Răspunsul în direcţia pe care o întrezăresc îl aflu în rândurile imediat următoare ale decretului. Pe de o parte participiul ἐγδανείσας, pe de altă parte pomenirea returnării fondului împreună cu dobânzile rezultate, [μετὰ] τῶν γινομένων τόκων, impun precizări suplimentare. Dobânzile nu pot proveni decât dintr-un împrumut; or, aceasta presupune că τὸ κοινὸν διάφορον, contribuţiile intrate în casa asociaţiei, numite ceva mai jos τὰ θιασιτικὰ χρήμ[α]τα[38], vor fi constituit obiectul unui plasament aducător de dobânzi. Eşecul acestei acţiuni a dus la returnarea banilor *împreună* cu dobânzile, care, în caz de reuşită, ar fi rezultat din operaţie. Deci Bikon a fost cel care a plasat banii adunaţi prin subscripţie, în scopul de a obţine dobânzi. Acest lucru nu este, la rândul său,

În această din urmă accepţie εἰσφέρειν se apropie până la sinonimie de mult mai frecventul ἐπιδιδόναι; vezi A. Kuenzi, Ἐπίδοσις, Diss. Berna, 1923, p. 16, n. 1; L. Migeotte, *Les souscriptions publiques dans les cités grecques*, Geneva–Québec, 1992, p. 290, n. 14, cu exemple. Pe de altă parte, în decretul callatian Bikon este numit φιλόδοξος, calificativ cu care sunt gratulate persoanele care vor fi luat asupra lor cheltuielile pentru o întreprindere de utilitate publică (de exemplu, Menas din Sestos, OGIS 339, r. 98 şi 100; pentru sensul „tehnic" al cuvântului în epoca romană, raportat la persoanele care au finanţat jocuri de circ sau lupte în arenă, vezi L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris, 1940, p. 276–280; idem, Hellenica, 3, 1946, p. 125–126). Astfel, în acest context, termenii εἰσφορά şi φιλόδοξος se explică reciproc.

[33] E. Ziebarth, *Das griechische Vereinswesen*, Leipzig, 1896, p. 152.

[34] Fr. J. Poland, *op. cit.*, p. 376–377.

[35] B. Laum, *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike. Ein Beitrag zur antiken Kulturgeschichte*, Leipzig, 1914, I, p. 147, cu trimiteri la catalogul epigrafic.

[36] Fr. J. Poland, *op. cit.*, p. 496, n. (2), explicaţie susţinută de relaţia dintre εἰσφορά şi ἐπίδοσις, pentru care vezi literatura citată în n. 32.

[37] Vezi un exemplu chiar la Callatis în decretul aceluiaşi *thiasos* publicat concomitent de O. Tafrali, RA, 5ᵉ sér., 21, 1925, p. 258–264, nr. 1 = AArh, 1, 1927, p. 29–33, nr. 1, şi de T. Sauciuc–Săveanu, Dacia, 1, 1924, p. 126–139, nr. 1, unde în r. 14–17 citim: ἑλέσθαι ἄνδρας τρεῖς ἐκ πάντων τῶν θιασιτᾶν· οἱ δὲ αἱρεθέντες λαβόντες παρὰ τῶν ἐπαγγειλαμένων χε[ι]ριξοῦντι τὰ διάφορα καὶ λόγον ἀποδωσοῦντι ἔγγραφον [τ]οῦ χειρισμοῦ.

[38] Cf. Fr. J. Poland, *op. cit.*, p. 27–28.

explicabil decât dacă postulăm pentru întreaga operațiune o *Stiftungsurkunde*: thiasul trebuie să fi lansat o subscripție pentru înființarea unei fundații întemeiate pe dobânzile rezultate din plasamentul sumei adunate, iar Bikon trebuie să fi fost însărcinat cu plasarea fondului.

Că aceasta este singura interpretare posibilă o confirmă și sensul foarte precis al termenului ἐγδανείσας (cf. ἐκδανείζω). B. Laum a adunat locurile privitoare la δανεισμός, δάνεισις, ἐκδανεισμός, ἐκδάνεισις, în sensul de „plasare a banilor" („Anlage des Geldes")[39]. Pentru întreținerea fundațiilor se înființează comisii compuse, de obicei, din trei persoane; Bikon era, desigur, unul din acești ἐγδανεισταί[40], iar în această calitate a plasat banii în mod avantajos (λυσιτελέως), însă [δι]ὰ τοὺς καιρούς operațiunea a eșuat. În aceste condiții el ar fi fost absolvit de datorie, conform legii — τοῦ κατὰ τὸν νόμον ὀφειλήματος ἀπολυθείς (Din nou nu înțeleg de ce E. Ziebarth traduce ὀφείλημα prin „amendă"[41], când termenul este — ca toți ceilalți analizați până acum — foarte precis: „datorie"[42]). Prin urmare, o dată deslușită operația care a stat la baza însărcinării lui Bikon ca plasator al unui fond al unei fundații, se pune întrebarea: care va fi fost domeniul în care o plasare a unui fond putea fi, în principiu, avantajoasă — aducătoare de dobânzi remarcabile — și, în același timp, nesupusă, în caz de eșec, sancțiunilor legale ?

[39] B. Laum, *op. cit.*, (n. 35), I, p. 148; tot acolo exemplele pentru verbul din aceeași familie, ἐκδανείζειν. Pentru sensul general de „a împrumuta" vezi Ps.–Arist., *Oec.* 2, 2 , 21 b = 1350 a, cu comentariul lui L. Migeotte, *L'emprunt public dans les cités grecques. Recueil des documents et analyse critique*, Québec–Paris, 1984, p. 120–121 și n. 375.

[40] Vezi, de exemplu, IG IX, 1, 694 = B. Laum, *op. cit.* (n. 35), II, nr. 1, r. 43–45 (Kerkyra): ἑλέσθαι δὲ τὰν βουλὰν τοῦς χειριξοῦντας τὸ ἀργύριον ἄνδρας τρεῖς εἰς ἐνιαυτὸν τοὺς δυνατωτάτους χρήμασι (apropiere terminologică până la identitate cu decretul callatian citat în n. 37, apoi, prin specificarea ca din comisie să facă parte „cei mai tari din punct de vedere financiar", bună paralelă pentru situația lui Bikon, el însuși donator de excepție); *Syll* [3]. 672 = B. Laum, *op. cit.*, II, nr. 28 (Delphi, 162/0 î.e.n.; donație făcută de regele Attalos al II–lea), r. 21–23: ἐγδανεισάντω δὲ τὸν ἀργύριον οἱ αἱρεθέντ[ες] ἐπιμεληταὶ ἄνδρες τρεῖς οὕς κα οἱ πολλοὶ ἕλωντ[αι] τόκ[ο]υ πεντεκαιδεκάτου — comisie însărcinată, deci, să plaseze banii cu o dobândă de 100/15 = 6,66 %. Un exemplu foarte apropiat de inscripția callatiană pe care o comentez îl constituie regulamentul privitor la fundația Epikteței din insula Thera, IG XII, 3, 330 = SGDI 4706 = B. Laum, *op. cit.*, II, nr. 43 (sec. III î.e.n.): ἐ[γ]δανειζέσθω ὑπὸ τῶν αἱρεθέντων ἐγ[δ]ανειστᾶν ἐπὶ ὑποθήκαις ἐγγαίοις ἀξιοχρέοις. Pentru diferența dintre ταμίας (vezi mai sus) și ἐγδανειστής semnificativă mi se pare o inscripție de epocă imperială de la Tralles, CIG 2930 (cf. M. Wörrle, Chiron, 1, 1971, p. 336–337), unde în r. 9–11 citim: ἀργυροταμιεύσαντα, ἐκδανείσαντα, κουρατορε[ύ]σαντα τῶν Ῥωμαίων.

[41] E. Ziebarth, *op. cit.* (n. 33), p. 152.

[42] Pentru ἀπολύω ὀφειλήματος („a scuti", literal, „a dezlega la datorie") vezi exemple epigrafice concludente în decretul olbian în cinstea lui Protogenes, IOSPE I², 32 = *Syll* [3]. 495, r. 175–176 (B): ἀπέλυσε μὲν τὴμ πόλιν ὀφειλημάτων, παρέλυσε δὲ τόκων și, mai ales, în legea de la Efes cu privire la anularea unor datorii după primul război mithridatic (85 î.e.n.), *Syll* [3]. 742 = B. Laum, *op. cit.* (n. 35), II, 74, r. 36–37: ὅσα δὲ ἱερὰ δεδάνεισθαι, πάντας τοὺς ὀφείλοντας καὶ χειρίζοντας ἀπολελύσθαι ἀπὸ τῶν ὀφειλημάτων; cf. r. 53: ἀπέλυσαν τοὺς χρεωφ(ε)ιλέτας τῶν ὀφειλημάτων (cf. E. Ziebarth, *Beiträge zur Geschichte des Seeraubs und Seehandels im alten Griechenland*, Hamburg, 1929, p. 55–58). Pentru ὀφείλειν, „the purchaser's duty to pay the price", vezi pe larg F. Pringsheim, *The Greek Law of Sale*, Weimar, 1950, p. 161–167. Termenii din inscripția noastră sunt apoi bine situați în relație într–un pasaj din „dicționarul explicativ" al lui Pollux (ed. E. Bethe, Teubner, 1900), 3, 84: ὀφείλειν, δανείζεσθαι, δανείζειν, προΐεσθαι ἀργύριον. Ὑποθήκην θεὶς ὁ δανειζόμενος, ὑποθήκην θέμενος ὁ δανείζων.

În aparență s-ar putea imagina mai multe posibilități[43]. Dacă ținem însă cont că la Callatis era în vigoare o lege care îl absolvea de răspundere pe cel ce pierduse banii διὰ τοὺς καιρούς, înțelegem că era vorba de ceva totodată frecvent și extrem de riscant. Or, dintre toate formele de creditare despre care sursele antice — texte literare, papiri și, în mai mică măsură, inscripții — oferă informații demne de luare aminte, doar plasamentul în transporturile maritime se detașează — în orice epocă și oriunde, din Atena până în Egipt, din epoca arhaică până în epoca romană târzie — prin această caracteristică: înalt coeficient de risc, prin urmare, dobânzi foarte ridicate.

Complexitatea problemelor de ordin juridic, care a supus la mari eforturi generații succesive de învățați de primă mână, se datorează în bună măsură repartiției inegale în timp și spațiu a informației. În fapt, nu dispunem decât de trei nuclee: a) discursurile oratorilor atenieni — valabile, deci, pentru Atena de la sfârșitul sec. V și din sec. IV î.e.n.; b) papirii egipteni — din păcate, furnizând informații valabile mai ales pentru epoca romană (astfel epoca elenistică rămâne, din acest punct de vedere, total descoperită chiar și în Egipt); c) *Digeștele* — de utilizat pentru dezvoltările din dreptul roman clasic și post–clasic. Contribuția inscripțiilor este, din păcate, derizorie.

Renunțând, din rațiuni evidente, la o prezentare de ansamblu a chestiunii într-un arc de timp atât de întins, voi încerca să rezum stadiul actual al discuției cu privire la împărțirea riscurilor în cazul unui credit maritim.

În ceea ce privește cazul cel mai bine documentat (Atena în epoca clasică târzie), o oarecare evoluție a putut fi observată pe baze documentare aproape sigure.

1. De la sfârșitul sec. V până la sfârșitul sec. IV î.e.n. sumele investite în afaceri scad în mod semnificativ. Dacă în 409-402 (înainte de data discursului ținut de Lysias, 32, 6 și 25, care menționează acest lucru) era posibilă o investiție de 12 000 de drahme într-un singur vas[44], deja în epoca lui Demosthenes suma cea mai mare revelată de surse este de 4500 de drahme pentru un singur transport[45], iar în a doua jumătate a sec. IV î.e.n. media calculată de R. Bogaert pe baza mărturiilor oratorilor se situează în jurul sumei de 2600 de drahme[46].

2. Această micșorare treptată a sumelor plasate în transporturi peste mări se explică atât printr–o evaluare mai corectă a riscurilor, cât și printr–o scădere obiectivă a averilor particulare la Atena, fapt ce ține de un context istoric general în sec. IV î.e.n.[47]. De reținut în această privință este, pe de o parte, faptul că, în

[43] Hiller von Gaertringen (*Syll*³., sub nr. 1108) explică această situație *propter belli casus et turbas*.

[44] E. Erxleben, în: E.–Ch. Welskopf (ed.), *Hellenische Poleis. Krise–Wandlung–Wirkung*, Berlin, 1974, I, p. 462.

[45] Dem., 34, 6. Tatăl lui Demosthenes, la rândul său, plasase printr–un intermediar 70 de mine (Dem., 27, 11) = 7000 de drahme, însă — se subînțelege — *în total*, în mai multe transporturi maritime (cf. R. Bogaert, Chronique d'Égypte, 40, 1965, p. 141, n. 4).

[46] R. Bogaert, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, Leyda, 1968, p. 373. Pentru textele epocii și comentarii amănunțite vezi, în afară de această lucrare, E. Erxleben, *op. cit.*, p. 462–469; G.E.M. de Ste Croix, în *Debts, Credits, Finance and Profits. Essays in honour of W. T. Baxter*, Londra, 1974, 41–59; adaugă lucrările mai vechi, însă fundamentale, ale lui L. Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, IV. *Le droit des obligations*, Paris, 1897, p. 272–324, și U. E. Paoli, în *Studi di diritto attico*, Florența, 1930, p. 9–137.

[47] E. Erxleben, *op. cit.*, p. 502–503.

ciuda unei opinii multă vreme dominante[48], cercetările mai aplicate au relevat că bancherii atenieni nu sunt niciodată menționați de surse în calitate de creditori în acest domeniu, ceea ce ar constitui un indiciu că aceștia se fereau de asemenea operațiuni prea aventuroase[49], pe de altă parte că, în ciuda documentației cu privire la creditele maritime la Atena în perioada 420-320 î.e.n., sursele cu privire la afaceri de același tip având ca obiect proprietățile funciare sunt mult mai bogate. Prin urmare, chiar dacă persoane din diferite categorii erau atrase de speculații în speranța unui câștig rapid, împrumuturile maritime nu jucau în viața financiară a Atenei decât un rol secundar.

3. Sursele sunt unanime în a prezenta rate înalte de dobânzi pentru împrumuturile maritime: cca 20-30 %, uneori chiar 40 %[50]. După G. Billeter, rata dobânzii în epocă pentru un plasament lipsit de riscuri era de 12 %[51], deci mult mai puțin decât datele pomenite de surse pentru împrumuturi maritime. De altfel, și Xenophon, *Vect.* 3, 9 — atunci când, propunând εἰσφορά ca sursă sigură de venit, face comparația cu plasamentele maritime, aducătoare de profituri de la 20% până la o treime pe an[52] — are în vedere tocmai rata ridicată a dobânzii[53], și nicidecum frecvența dominantă a acestui tip de plasament[54].

4. În strânsă legătură cu evoluția practicii plasamentelor maritime, se dezvoltă o doctrină juridică cu privire la împărțirea riscurilor. Pe de altă parte, complexitatea aspectelor legate de relația dintre creditor și debitor în cazul împrumutului maritim a impus trecerea la contracte scrise[55]. Acțiunile introduse în fața tribunalului nu au, în secolul oratorilor, valoare decât dacă se întemeiază pe συγγραφή. Varietatea cazurilor transmise de textele oratorilor[56] demonstrează implicit cât de important era ca în contract să se prevadă până în cele mai mici detalii obligațiile ambelor părți, ruta ce urma a fi parcursă, rata dobânzii, penalitățile în caz de întârziere și — mai ales — împărțirea riscurilor. Contractele prevedeau apoi garanții din partea transportorului (corabia, încărcătura sau ambele). Deși documentația este, prin excelență, ateniană, dată fiind

[48] F. Pringsheim, *Der Kauf mit fremdem Geld*, Leipzig, 1916, p. 29; M. I. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford, 1941, p. 1279; U. E. Paoli, *op. cit.*, p. 21, etc.

[49] G. M. Calhoun, *The Business Life of Ancient Athens*, Chicago, 1926, p. 103; idem, Journal of Economic and Business History, 2, 1930, p. 561–584; R. Bogaert, Chronique d'Égypte, 40, 1965, p. 140–156; idem *Banques et banquiers* . . . , p. 355 (vezi însă și nuanțările lui E. Erxleben, *op. cit.*, p. 491–493).

[50] Pentru ναυτικὸς τόκος (Ps.–Dem., 56, 17), ναυτικὸν δάνεισμα (cf. Im. Bekker, *Anecdota*, I, 283: Ναυτικὴ συγγραφή· ναυτικὸν δάνεισμα, ὅ ποιεῖταί τις ἐπὶ ὑποθήκῃ τῆς νεώς, ἐὰν ἄρα σωθείῃ· εἰ δὲ μή, ἀπώλετο τῷ δανειστῃ καὶ τὸ κεφάλαιον, text de referință) vezi W. Schwahn, RE, XVI, 2, col. 2034–2048, s.u. Ναυτικὸς τοκός; adaugă Poll. (ed. E. Bethe), 8, 141, și Harpokration, s.u. ἔκδοσις (cu explicațiile lui R. Bogaert, Chronique d'Égypte, 40, 1965, p. 140–144).

[51] G. Billeter, *Geschichte des Zinsfußes im griechisch–römischen Altertum bis auf Justinian*, Leipzig, 1898, p. 18.

[52] Această ultimă cifră este exagerată, după părerea lui W. Schwahn, *op. cit.*, col 2042.

[53] Cf. Ph. Gauthier, *op. cit.* (n. 19), p. 94–95.

[54] Așa cum susținuse K. van der Lieck, *Die xenophontische Schrift von den Einküften*, Diss. Köln, 1933, p. 22–23.

[55] Pentru definirea unei ναυτικὴ συγγραφή vezi Im. Bekker, *Anecdota*, I, 283 (text citat în n. 50); adaugă Ps.–Dem., 35 (*C. Lacr.*), unde apar atât ναυτικὴ συγγραφή, cât și, pe scurt, συγγραφή; cf. L. Gernet, *op. cit.* (n. 30) p. 173–200; P. Kußmaul, *Synthekai. Beiträge zur Geschichte des attischen Obligationsrechtes*, Diss. Basel, 1969, p. 21–23; E. E. Cohen, *op. cit.* (n. 8), p. 105.

[56] Mai ales acțiunea revelată de discursul pseudo–demonstenic contra lui Lacritos; cf. Julie Vélissaropoulos, *op. cit.* (n. 9), p. 304–308.

ocurenţa termenului συγγραφή în epocile ulterioare (în paralel cu dispariţia cvasitotală a termenului mai vechi pentru „învoială", συνθήκη), se poate admite, împreună cu P. Kußmaul[57], o răspândire „internaţională" a acestui tip de contract, care oferea un plus de siguranţă şi putea fi oricând invocat ca probă juridică.

5. Tot din textele oratorilor reiese limpede că în practica ateniană a epocii riscurile sunt împărţite foarte strict: armatorul răspunde de desfăşurarea în bune condiţii a transportului şi de sosirea navei (şi a încărcăturii) intacte, „nevătămate" (σωθείσης τῆς νεώς — Phorm., 33) în portul de destinaţie. În schimb, riscul în caz de forţă majoră — naufragiu sau atac piráteresc — aparţine exclusiv creditorului (Phorm., 33: οὐ γὰρ μετέσχηκας τοῦ κινδύνου διὰ τὸ μηδὲν ἐνθέσθαι)[58]. De altfel, în toate cauzele maritime revelate de discursurile oratorilor ideea centrală este aceea de a defini circumstanţele în care s-a produs abaterea de la litera contractului, în scopul de a stabili răspunderea sau nevinovăţia armatorului. Evoluţia doctrinei cu privire la împărţirea riscurilor — pentru care nu dispunem de texte de lege, ci numai de crâmpeie de pledoarii avocăţeşti — merge mână în mână cu separarea din ce în ce mai netă între creditor (care nu navighează) şi navigatorul efectiv (spre deosebire de epocile anterioare, în care negustorul îşi însoţea, de obicei, personal marfa pe corabie, fără să apeleze la intermediari).

Prin urmare, informaţiile referitoare la Atena secolului al IV-lea î.e.n. prezintă o remarcabilă coerenţă. Din păcate, tocmai epoca imediat următoare — când vom fi aşteptat elemente privitoare la dezvoltarea practicii împrumutului maritim şi la evoluţia doctrinei cu privire la împărţirea riscurilor — nu ne mai oferă nimic revelator. Abia spre sfârşitul epocii elenistice în papiri apar menţiuni cu privire la obligaţiile armatorului de a depune încărcătura nevătămată σῶος — a se compara cu expresia mai sus citată a lui Phormion), atât din punct de vedere calitativ (ἀκακούργητος, ἀκακοποίητος, ἀπαράβροχος, καθαρός, ὑγιής etc.), cât şi din punct de vedere cantitativ (πλήρης, ἐκ πλήρους), pentru ca apoi, abia în sec. II e.n. să apară primele menţiuni referitoare la κίνδυνος limitat la transportor[59].

Cum cele mai timpurii documente papirologice referitoare la limitarea responsabilităţii transportorului — absolvire în caz de forţă majoră — sunt abia din sec. II e.n.[60], majoritatea savanţilor au văzut — pe bună dreptate — o evoluţie a doctrinei cu privire la împărţirea riscurilor de la responsabilitatea obiectivă a transportorului

[57] P. Kußmaul, *op. cit.*, p. 94–95.

[58] Julie Vélissaropoulos, *op. cit.* (n. 9), p. 312–335.

[59] Chr. H. Brecht, *Zur Haftung der Schiffer im antiken Recht*, München, 1962, p. 36–40 (documente papirologice cu privire la κίνδυνος în tabelul de la p. 156–159; de completat cu U. Wollentin, ὁ κίνδυνος *in den Papyri*, Diss. Köln, 1961, p. 111 sqq.); A. J. M. Meyer-Termeer, *Die Haftung der Schiffer im griechischen und römischen Recht*, Zutphen, 1978 (Studia Amstelodamensia ad epigraphicam, ius antiquum et papyrologicam pertinentia, 13), p. 114–120.

[60] R. Pintaudi, *Dai papiri della Biblioteca Laurenziana*, Florenţa, 1976, I, 6, r. 7–11: ἐὰν μή τις κ[ίνδυνος ἢ βλάβος] γένηται ἤτοι ἀπὸ Διὸς βίας, „doar dacă vreun risc sau vreo pagubă nu vor fi fost provocate prin puterea lui Zeus" - ca. 97/8–116/7; *P. Oxy.*, inv. nr. 21 3B 25G (2–4) a, citat de A. J. M. Meyer-Termeer, *op. cit.*, p. 96–97, şi de J. Vélissaropoulos, *op. cit.*, p. 332, n. 70. r. 6 sqq.: αἰτιόν τι συμβῇ πυρὸς ἀπὸ γῆς ἢ χιμῶνος ἢ κακούργων ἐπιβα[λ]λόντων, transportorul nefiind răspunzător „în caz de incendiu venit dinspre uscat, de furtună sau de acţiuni din partea răufăcătorilor" - anul 176 e.n.. Adaugă acum *P. Vindob.* G 40822, care conţine un extrem de interesant contract de împrumut maritim de la mijlocul sec. II e.n. încheiat la Muziris, în India: H. Harrauer, P. J. Sijepesteijn, AAWW, phil.-hist. Kl., 121, 1985, p. 124–155; cf. G. Thür, Tyche, 2, 1987, p. 229–245.

(τῷ ἑαυτοῦ κινδύνῳ în limbajul papirilor, „pe riscul său") la responsabilitatea limitată la daunele provocate din vina acestuia, eliminându-se, deci, cazurile de forță majoră.

Interesant este faptul că în epoca clasică a dreptului roman (Labeo) apare pentru prima oară ideea de împărțire a riscurilor în domeniul maritim exact în termenii revelați începând cu sec. II e.n. de papiri: Ulp., *Dig.* 4, 9, 3, 1: *inde Labeo scribit, si quid naufragio aut per uim piratarum perierit, non esse iniquum, exceptionem ei dari* [61]. Că doctrina este inspirată din dreptul grecesc o dovedește cât se poate de limpede echivalența pe care o face Gaius, *Dig.* 19, 2, 15, 6 (*Gaius libro decimo ad edictum*): *uis maior, quam Graeci* θεοῦ βίαν *appellant* [62].

Părerile învățaților variază atunci când eşte vorba de momentul în care va fi pătruns practica cu privire la risc în Roma republicană: în momentul în care transportorul va fi purtat o răspundere nelimitată, chiar și în caz de forță majoră[63], sau mai târziu, când va fi apărut excepția cu privire la κίνδυνος ἀπὸ Διὸς βίας ? În ceea ce mă privește, cred că repartiția cronologică a surselor papirologice tinde să ne îndrepte spre o pistă eronată de investigație. Pe de o parte, nici un document papirologic anterior secolului I e.n. nu ne informează în privința responsabilității transportorului[64], pe de altă parte, Egiptul lagid pare să dețină — o dată mai mult — o poziție aparte față de ansamblul epocii elenistice datorită birocrației excesive a Ptolemeilor, astfel că a generaliza evidențe lagide pentru întreaga lume elenistică ar fi lipsit de acuratețe. În această ordine de idei, îmi însușesc punctul de vedere al lui R. Bogaert, după care διάγραμμα impusă de Ptolemei pe la mijlocul sec. III î.e.n., prin care se fixa un maxim de 24 % pentru orice fel de dobândă, i-a descurajat pe creditorii care ar fi fost dispuși să-și plaseze banii în afaceri maritime; fără perspectiva de a obține profituri mari, riscul asumat era de prisos, atâta vreme cât existau multe alte posibilități mai sigure de a obține dobânzi de până la 24 %[65]. În aceste condiții, practica împrumutului maritim în Egiptul elenistic decade (deci cvasiabsența surselor nu pare a fi întâmplătoare). Era firesc ca, pentru o dobândă mică, riscul creditorului să fie minim, astfel că transportorul urma să preia responsabilitatea τῷ ἑαυτοῦ κινδύνῳ. Abia mai târziu (după 31 î.e.n.), când, probabil, practica se va fi revigorat, descătușată de limitări birocratice, iar dobânzile vor fi crescut, a fost nevoie de intervenții juridice în privința distribuirii riscurilor.

Fie și ca *argumentum e silentio*, dată fiind documentația ateniană din ajunul epocii elenistice (dobânzi ridicate, mult peste medie, *uersus* riscul creditorului în

[61] Cf. J. Vélissaropoulos, *op. cit.*, p. 326–327.

[62] De comparat cu papirul laurentin citat în n. 60 (Διὸς βίας). Pentru problematica împărțirii riscurilor în dreptul maritim roman vezi J. A. C. Thomas, RIDA, 3e sér., 7, 1960, p. 489–505; J. Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire Romain*, Paris, 1966, p. 345–360. Pentru chestiunea în ansamblu (documentația ateniană, apoi papirii de epocă greco–romană) vezi studiul exhaustiv al lui G. Purpura, Ann. Sem. Giur. Univ. Palermo, 39, 1987, p. 187–336 (cf. H. Ankum, Iura, 38, 1987, p. 219–230).

[63] În acest sens, mai ales, R. Taubenschlag, *The Law of the Graeco–Roman Egypt in the light of the papyri. 332 B.C. - 640 A. D*[2]., Varșovia, 1955, p. 381 sqq.; A. J. M. Meyer–Termeer, *op. cit.*, p. 119–121.

[64] J. Vélissaropoulos, *op. cit.*, p. 328.

[65] R. Bogaert, Chronique d'Égypte, 40, 1965, p. 148.

caz de forţă majoră) şi cazul contrar în Egiptul lagid (dobânzi limitate prin ordonanţă regală *uersus* risc total al transportorului), cred că putem acredita Egiptul ca excepţie, iar Atena secolului IV î.e.n. ca regulă generală pentru lumea elenistică. Juriştii romani vor fi observat practica distribuirii riscurilor în lumea elenistică în general, nu în mod special în Egipt[66].

În ceea ce priveşte Pontul Euxin, ţin să reamintesc locul comun din sursele antice cu privire la gradul înalt de risc pentru navigaţia în zonă, mai ales datorită furtunilor, dar şi datorită pirateriei. Aplicând „legea" stabilită mai sus cu privire la raportul între risc şi dobânzi, este cert că un credit maritim nu se putea obţine într-o cetate pontică decât la dobânzi mari[67]. Pentru ca afacerea să fie rentabilă pentru creditor, acesta trebuia să îndeplinească o condiţie: să distribuie suma plasată într-un număr de transporturi (concomitente sau consecutive) care să acopere procentul de risc estimat prin experienţa de zi cu zi. Astfel, ca un exemplu general (inspirat însă din datele aproximative ale epocii), pentru ca un creditor să practice în mod curent asemenea plasamente (cu 30 % dobândă) şi să câştige mai mult decât dacă şi-ar fi plasat banii fără risc sau cu riscuri infime în alte sectoare, cu dobânzile uzuale ale vremii de 12 % (sau $\frac{100}{12}$= 8,33 %) sau 15 % (sau $\frac{100}{15}$=6,66 %) — să presupunem 20% anual, pentru a ne situa la minimul menţionat de Xen., *Vect.* 3, 9 — şi admiţând că unul din vase dispărea într–un naufragiu sau capturat de piraţi (deci suma plasată în acel vas + dobânzile ce urmau să rezulte erau pierdute), putem afla în câte transporturi trebuia distribuită suma pentru ca profitul să fie conturabil:

$$n \cdot \frac{20}{100} = n \cdot \frac{30}{100} - \left(\frac{n}{a} + \frac{30}{100} \cdot \frac{n}{a}\right),$$

unde n = suma totală investită; a = numărul de transporturi în care s–a investit (în părţi egale, pentru simplificare); $\frac{n}{a}$ = suma investită într–un transport; $\frac{30}{100} \cdot \frac{n}{a}$ = dobânda ce urma a fi obţinută de pe urma unui transport; $\frac{n}{a} + \frac{30}{100} \cdot \frac{n}{a}$ = suma investită + dobânzile ce ar fi rezultat, pierdute prin naufragiu, atac pirateresc etc.

Prin urmare: $\frac{20\,n}{100} = \frac{30\,n}{100} - \frac{130\,n}{100\,a} \Rightarrow 20\,an = 30\,an - 130\,n$

$$\Rightarrow 10a = 130 \Rightarrow a = 13.$$

În condiţiile presupuse aici – în măsura în care datele epocii ne sunt de folos – rezultă, aşadar, că dacă o navă din 13, între care suma va fi fost egal distribuită,

[66] Vezi discuţiile în literatura citată în n. 62.

[67] După calculele lui E. Schwahn, *op. cit.* (n. 50), col. 2042, în sec. IV la Atena o dobândă pentru un împrumut în vederea unei călătorii de la Atena în Pont şi înapoi se ridica la 30 %, în vreme ce un împrumut pentru un transport doar până la Bizanţ se putea obţine şi cu o dobândă de 10–12,5 %, ceea ce grăieşte de la sine pentru diferenţa de grad al riscului de navigaţie în Marea Neagră faţă de Marea Egee.

dispărea, profitul anual al creditorului era, la o dobândă de 30 % de fiecare transport, de 20 %. Acum, dacă dispăreau două nave,

$$\frac{30\,n}{100} - 2 \cdot \frac{130\,n}{100\,a} \quad (\text{unde } a = 13) \quad = \frac{390n - 260n}{1300} = \frac{130n}{1300} = \frac{10n}{100},$$

deci profitul anual era de 10 %, realizabil şi pe căi mai simple (plasamente cu dobânzi între 6,66 şi 15 % în alte sectoare). În sfârşit, dacă dispăreau trei nave,

$$\frac{30\,n}{100} - 3 \cdot \frac{130\,n}{100\,a} \quad (\text{unde } a = 13) \quad = \frac{390n - 390n}{1300} = 0,$$

deci profitul era nul. Dacă dispăreau mai mult de trei nave din 13, creditorul era deja în pierdere. În concluzie, în condiţiile navigaţiei în Pont, un oarecare profit putea fi obţinut dacă 11–12 nave din 13 — adică 6 din 7 ajungeau la destinaţie cu încărcătura intactă. Dacă ajungeau toate, aceasta însemna îmbogăţire pentru creditor, întrucât dobânda de 30 % distribuită în fiecare transport îi revenea în totalitate (se apropia astfel de treimea menţionată ca maxim de Xenophon); dacă doar 5 din 7 nave ajungeau la destinaţie, atunci profitul era nul, iar dacă ajungeau sub 5 din 7, atunci creditorul era în mare pierdere. În felul acesta obţinem şi o imagine generală cu privire la doza de risc a navigaţiei în Pontul atât de temut în antichitate datorită furtunilor nemiloase.

Interpretarea pe care am încercat–o pentru acest, pe cât de concis, pe atât de incitant document callatian îşi găseşte sprijin din două direcţii.

Pe de o parte, o celebră inscripţie de la Efes, deja citată (*Syll*^{3}. 742), privitoare la anularea datoriilor (cca 85 î.e.n.) îi menţionează în primul rând pe cei care acordaseră împrumuturi maritime[68], direct loviţi de evenimentele din timpul războiului cu Mithridates — ceea ce constituie o bună paralelă pentru situaţia revelată de inscripţia de la Callatis în privinţa anulării datoriei în cazuri de forţă majoră. Aceeaşi inscripţie furnizează o paralelă şi pentru un alt aspect desprins din analiza decretului thiasiţilor: singurii care sunt omişi de la anularea datoriilor sunt cei ce se împrumutaseră la asociaţii religioase (συστήματα, „fundaţii") şi împuterniciţii acestora (ἐκδανεισταί), care nu se bucură decât de o amânare a plăţii[69], întrucât abolirea datoriilor acestor debitori ar fi însemnat moartea fundaţiilor[70]. Înţelegem, aşadar, o dată mai mult, de ce iniţiativa lui Bikon al lui Dioskouridas a găsit la Callatis o primire atât de favorabilă în cadrul thiasului.

[68] *Syll*^{3}. 742 (cf. n. 42), r. 50–53: καὶ οἱ δεδανεικότες τὰ συμβόλαια τά τε ναυτικὰ [. . .] ἀπέλυσαν τοὺς χρεωφ(ε)ιλέτας τῶν ὀφειλημάτων.

[69] *Ibidem*, r. 36–39: ὅσα δὲ ἱερὰ δεδάνεισται, πάντας τοὺς ὀφείλοντας καὶ χειρίζοντας ἀπολελύσθαι ἀπὸ τῶν ὀφειλημάτων, πλὴν τῶν ὑπὸ τῶν συστημάτων ἢ τῶν ἀποδεδειγμένων ὑπ' αὐτῶν ἐκδανεισ[τ]ῶν ἐπὶ ὑποθήκαις δεδανεισμένων.

[70] Pentru prevederile din actele privitoare la fundaţii şi precauţiile luate ca fundaţiile să funcţioneze continuu vezi Anneliese Manzmann, RIDA, 3e sér., 3, 1956, p. 119–134; eadem, *Griechische Stiftungsurkunden. Studie zu Inhalt und Rechtsform*, Münster, 1962.

Pe de altă parte, revenind la inscripţiile care au prilejuit aceste consideraţii, putem aprecia atât complexa problematică juridică pe care o năşteau creditele maritime, cât şi frecvenţa unor asemenea practici în Callatida elenistică, cu alte cuvinte, putem aproxima domeniul de activitate al introducătorilor de cauze în justiţie cunoscuţi sub numele de *eisagogeis*.

ΚΑΛΛΑΤΙΑΝΑ (II)

ΕΙΣΑΓΩΓΕΙΣ

RÉSUMÉ

Deux inscriptions de Callatis publiées naguère d'une manière peu satisfaisante par Théophile Sauciuc–Săveanu (n. 2 — inscription disparue entre temps — et n. 12) nous font connaître le collège des εἰσαγωγεῖς. L'éditeur des inscriptions avait considéré ces *eisagôgeis* comme importateurs de céréales. Pourtant, l'analyse de la première inscription, très endommagée, révèle l'existence de quelques termes comme δικαστήριον (le tribunal) et ἐπιτίμιον (amende infligée aux contrevenants), ce qui fait penser aux *eisagôgeis* comme „introducteurs en justice" (restitution des lignes 6–7), comme à Athènes (n. 8), à Kymè (n. 10), à Lampsakos (n. 11) et dans d'autres villes grecques (n. 29).

La confirmation de cette interprétation, qui prouve que la cité de Callatis ne faisait point d'exception en ce qui concerne le caractère de cette magistrature, vient de la deuxième inscription (fig. 1), de laquelle il résulte que la magistrature des *eisagôgeis* était annuelle, ce qui n'aurait guère eu de sens s'il s'agissait d'un groupe d'importateurs.

A en juger d'après les parallèles, les introducteurs en justice de Callatis se confrontaient avec des affaires maritimes. Un décret des thiasites Callatiens (n. 31 et fig. 2), dont la portée n'a pas encore été dégagée de manière satisfaisante, laisse deviner une série de questions autour du prêt maritime au IIIe s. av. J.-C..

L'interprétation exposée ici est la suivante: Bikon, fils de Dioskouridas, étant ἐγδανειστάς chargé de la gestion du κοινὸν διάφορον, fonds d'une fondation résulté à la suite d'une souscription (n. 32–40), a placé l'argent d'une manière avantageuse (λυσιτελέως) dans une affaire qui a mal tourné διὰ τοὺς καιρούς et, même si, selon la loi, il n'en portait pas la responsabilité, il a fait retourner la somme initiale et les intérêts. De toutes les possibilités envisagées, ce n'est que le prêt maritime qui concorde avec les données de l'inscription: placement en principe avantageux, mais soumis à de grands risques courus par le créditeur. De la documentation sur l'évolution du partage des risques entre le créditeur et le navigateur (textes des orateurs athéniens et sources papyrologiques) il résulte que le droit callatien à l'époque hellénistique limitait, comme à Athènes au IVe s. av. J.–C., la responsabilité du navigateur en cas de force majeure (naufrage, attaque des pirates etc.). Les καιροί invoqués par le décret peuvent

être expliqués dans cette direction et alors le risque était assumé par le créditeur. D'ailleurs, la navigation dans le Pont était à l'époque bien dangereuse; un calcul effectué sur la foi de quelques débris de sources indique que, pour obtenir un profit annuel d'environ 20 %, le créditeur devait distribuer le prêt entre env. 13 transports maritimes, et cela à condition que seulement un navire disparaisse à la suite d'un naufrage. Toutefois, pour ne pas compromettre l'avenir de la fondation, dont il était l'ἐγδανειστάς, Bikon a jugé bon d'en refaire à ses frais le fonds, tout en y ajoutant les intérêts qui auraient résulté à la suite du prêt qu'il avait effectué.

Les aspects juridiques complexes que soulèvent de telles affaires maritimes entraient dans le domaine de compétence des *eisagôgeis*.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Décret des *eisagôgeis* (Ier siècle av. J.-C.).
Fig. 2. Décret des thiasites (fin du IIIe siècle av. J.-C.).

UNITĂŢILE AUXILIARE DIN DACIA ROMANĂ (I)

de CONSTANTIN C. PETOLESCU

Studiul trupelor auxiliare[1] completează seria contribuţiilor la istoria armatei romane din Dacia[2]. Acesta va cuprinde un repertoriu pe cât posibil complet al acestor formaţiuni militare (în ordinea: *alae*; *cohortes*; *nationes* şi *numeri*), precum şi un capitol de concluzii. Preferinţa noastră pentru acest mod de expunere este determinată de faptul că organizarea administrativă şi militară a Daciei romane a cunoscut o serie de modificări în decursul secolului al II-lea, antrenând şi unele dislocări (transferări) de trupe între provinciile Daciei[3]; altele au revenit după o vreme în provinciile vecine, de unde fuseseră aduse cu ocazia războaielor dacice[4]. În general, prezentarea noastră urmează criteriul alfabetic (în funcţie de etnicul trupei).

A L A E

Diplomele militare din anii 109 şi 110 menţionează *in Dacia* cinci unităţi de cavalerie (catalog nr. 1,6,8,11,12); cu o excepţie (nr. 12, transferată mai târziu în Dacia Porolissensis), acestea au revenit curând în provinciile de unde veniseră (Moesia Superior, Pannonia Inferior). După reorganizarea provincială din anul 118, aceste unităţi se repartizează astfel: în Dacia Superior trei *alae* (una *milliaria*), în Dacia Inferior alte trei *alae* (toate *quingenariae*), în Dacia Porolissensis trei *alae quingenariae* şi se pare una *milliaria*.

Alele provenind din *numeri* vor fi cuprinse în capitolul al treilea al repertoriului nostru.

[1] Despre unităţile auxiliare romane, a se vedea în special articolele lui C. Cichorius din RE, I (1893), s.v. *ala*, col. 1223-1270 şi RE, IV (1900), col. 231-356, s. v. *cohors*; vezi şi Diz. Epigr., I, col. 372-383 şi II (1900), p. 324-338 s. v.; G. L. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford, 1914; D. B. Saddington, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian (49 B. C.-A.D.79)*, Harare, 1982. Pentru zona limes-ului roman de la Dunăre şi Rin, a se vedea: W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938; K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Berna, 1951; G. Alföldy, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior* (Epigraphische Studien, 6), Düsseldorf, 1968; J. Beneš, *Die römischen Auxiliarformationen in unteren Donauraum*, în *Sbornik Praci Filosoficke Fakulty Brněnské University*, E-15, 1970, p. 159-209; idem, *Auxilia romana in Moesia atque in Dacia*, Praga, 1978. Despre trupele auxiliare din Dacia: V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937, p. 177-207; J. Szilágyi, *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*, Budapesta, 1946 (DissPann, II, 21); I.I. Russu, *Auxilia Provinciae Daciae*, SCIV, 23, 1972, 1, p. 63-77 (observaţii critice în legătură cu studiul din 1970 al lui J. Beneš); idem, *Tracii în Dacia romană*, ActaMN, 4, 1967, p. 85-104; idem, *Elementele syriene în Dacia carpatică şi rolul lor în „colonizarea" şi romanizarea provinciei*, ActaMN, 6, 1969, p. 170-176; D. Protase, *Troupes auxiliaires originaires des provinces germaniques dans l'armée de Dacie*, Dacia, N. S., 17, 1973, p. 323-328; M. Zahariade, *Trupele de origine hispanică în Dacia*, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 477-493 (v. de asemenea, idem, *Addenda et corrigenda*, SCIVA, 28, 1977, 2, p. 261-264); D. Tudor, *Oltenia romană*[4], Bucureşti, 1978, p. 330-341; Cr. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, Bucureşti, 1983.

[2] Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj, 1983; V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj, 1985; M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj, 1987.

[3] Pentru localizarea pe hartă a castrelor în care au staţionat aceste formaţiuni, a se consulta *Tabula Imperii Romani* (TIR), L-34 (Budapesta, 1968) şi L-35 (Bucureşti, 1969).

[4] Vezi K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der hohen Kaiserzeit* (Antiquitas, I, 33), Bonn, 1984, p. 106-152.

S C I V A, tomul 46, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie 1995, p. 35–49

1. Ala I civium Romanorum[5]

Este atestată în Pannonia prin trei diplome militare din timpul lui Domitianus[6]. A participat la războaiele dacice, apoi este menţionată în armata provinciei Dacia de diplomele din 14 octombrie 109[7] şi 17 februarie 110[8]. Probabil curând după aceasta datează o inscripţie de la Teutoburgium (Pannonia Inferior) menţionând doi fraţi, *M. Ulp(ius) Super, dec(urio) alae praetoriae c(ivium) R(omanorum) ex s(ingulari) c(onsularis) alae I c(ivium) R(omanorum)* (mort la 32 de ani, după 16 ani de serviciu militar) şi *M. Ulp(ius) Similis, sesq(uiplicarius) alae I c(ivium) R(omanorum)*, precum şi sora lor *Ulpia Siscia*[9]; erau fără îndoială urmaşii unui veteran care primise cetăţenia de la Traian[10]. În anul 157, două diplome militare atestă această *ala* în Pannonia Inferior[11].

2. Ala Asturum[12]

Unitatea se afla în Moesia probabil încă de pe timpul împăratului Vespasianus, cum pare a arăta inscripţia funerară a lui Ti. Claudius Arrenti f. Quir. Saturninus, *duplic(arius) vet(eranus) alae Astur(um)*, descoperită la Tomis[13]. Diploma de la Plovdiv (?) din anul 99 o atestă în Moesia Inferioară[14]; beneficiarul ei era un *gregalis* (?) al alei menţionate: *Metico Solae f. Besso*[15] (numele la dativ), iar prefectul se numea *T. Iulius Agricola*[16]. O inscripţie de la Köln: *Matronis sacrum, Victor, eques alae I Astur(um) militat in Mysia, v. s. l. m.*[17], pare să arate prezenţa unui militar originar din zona Rinului (unde poate unitatea a staţionat înainte de a fi adusă în Moesia). Ala de asturi a luat parte la războaiele dacice[18]; cunoaştem numele unui prefect, *T. Prifernius Paetus Memmius Apollinaris*[19], participant la primul război şi decorat de împăratul Traian[20].

[5] W. Wagner, *Dislokation*, p. 26-27; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 178-179; J. Beneš, *Auxilia*, p. 7, nr. 8; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 109-110.

[6] CIL, XVI, 26, 30, 31din anii 80, 84, 85.

[7] J. Garbsch, BVb, 54, 1989, p. 137-151; AnnÉp, 1990, 860.

[8] CIL, XVI, 57 = IDR, I, 2.

[9] CIL, III, 3272 (= 10257); *ala praetoria c. R.* este şi ea atestată în Pannonia Inferior (Wagner, *Dislok.*, p. 62-64; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 116).

[10] Vezi diplomele IDR, I, 1, 3, 4.

[11] RMD, 102-103.

[12] C. Cichorius, RE, I, col. 1230-1231; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 178; W. Wagner, *Dislokation*, p. 10-11; I.I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 65; M. Zahariade, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 485; D. Tudor, OR[4], p. 338; J. Beneš, *Auxilia*, p. 6, nr. 2, A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977, p. 50-51, nr. 1; Cr. M. Vlădescu, *Armata*, p. 38, nr. 1; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 106. M. Zahariade, *loc. cit.*, atribuie acestei unităţi inscripţia unui *dec(urio)* descoperită în satul Rareş (jud. Harghita) (Z. Székely, ArhMold, 5, 1967, p. 133-134; AnnÉp, 1975, 723); dar I.I. Russu se gândeşte mai degrabă la *numerus Maur. S*···, care staţiona în castrul de la Sânpaul, din apropiere (IDR, III/4, 359).

[13] V. Pârvan, ArchAnz, 19, 1914, col. 437-438; ISM, II, 172; AnnÉp, 1988, 998. Pentru datare: G. Bordenache, Dacia, N.S., 9, 1965, p. 261-262; K. Kraft, *Rekrutierung*, p. 141, nr. 141.

[14] CIL, XVI, 45.

[15] K. Kraft, *Rekrutierung*, p. 141, nr. 148.

[16] H. Devijver, PME, I 14.

[17] B. şi H. Galsterer, Kölner Jahrbuch, 20, 1987, p. 92, nr. 13 (=AnnÉp, 1990, 732).

[18] K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 106.

[19] CIL, IX, 4753 (= ILS, 1350). Cf. PIR, P 690; H. Devijver, PME, P 107.

[20] Valerie A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, Londra, 1981, p. 171.

În anul 140, diploma militară de la Palamarcia o atestă în Dacia Inferior[21]. Este menţionată în această provincie de ştampile tegulare descoperite la Hoghiz: AL*(a)* AS*(turum)*[22] şi A*(la)* I A*(sturum)*[23]; I. I. Russu atribuia acestei unităţi şi ştampila *ALPA* de la Boroşneul Mare[24]. Din perioada staţionării alei în sud-estul Transilvaniei datează şi comanda lui *C. Nonius Caepianus*, care a cumulat şi comanda (cu titlul de *praepositus*) altei formaţiuni de cavalerie, staţionată în apropiere, *numerus equitum Illyricorum*[25].

Dintre comandanţii acestei unităţi, inscripţiile se mai referă la doi anonimi: unul într-o inscripţie de la Ephesus (probabil din timpul lui Septimiu Sever)[26], altul la Germisara (anii 200-201)[27].

O inscripţie de la Serdica ne mai menţionează un veteran: *M. Aurelius Teres, veteranus ex ala prima Astrorum* (sic), *natione Bessus*[28]; dacă criteriul datării pe baza *praenomen*-ului şi *nomen*-ului este corect, el pare a-şi fi efectuat serviciul militar în jurul anului 200[29].

3. Ala I Batavorum milliaria [30]

Se consideră că la început a staţionat în Pannonia[31]. În Dacia Superior este menţionată de diplomele militare din anii 144[32], 157[33], 158[34] şi 179[35]. La Războieni-Cetate este atestată de o ştampilă *al(a) [I] Ba(tavorum)* ∞[36]; dar ştampila *APBN* se

[21] AnnÉp, 1962, 264 (= IDR, I, 13; RMD, 39): diplomă acordată *Bitho Solae f. Besso* din *numerus equitum Illyricorum*.

[22] CIL, III, 1633, 11 (= IDR, III/4, 241).

[23] CIL, III, 8074, 1 b (= IDR, III/4, 242).

[24] Completată *al(a) p(rima) A(sturum)* de I.I. Russu (Dacia, N. S., 1, 1957, p. 361-362; rectificare după J. Szilágy, *op. cit.*, p.19 şi pl. XIV/194) (aceeaşi opinie la Cr. M. Vlădescu, *Armata*, p. 38), este de fapt de acelaşi tip cu ştampilele *ALFALM*: vezi Z. Szekély, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 344, fig. 2/2 (= AnnÉp, 1947, 565; IDR, III/4 328), care le atribuie unei *al(a) Palm(yrenorum)* (?).

[25] CIL, XI, 393 (= ILS, 2739); cf. Devijver, PME, N 12; C.C. Petolescu, Dacia, N. S., 31, 1987, p. 171-172.

[26] CIL, III, 6175 (= ILS, 1366).

[27] CIL, III, 1393 (= IDR, III/3, 233).

[28] B. Filov, ArchAnz, 1912, col. 563; BIAB, 13, 1939, p. 89, fig. 110.

[29] K. Kraft, *Rekrutierung*, p. 141, nr. 143.

[30] C. Cichorius, RE, I, col. 1234; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 178; W. Wagner, *Dislokation*, p. 16-17; I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 65; V. Wollmann, Germania, 50, 1972, p. 249-250; D. Protase, *Dacia*, N.S., 17, 1973, p. 323; J. Beneš, *Auxilia*, p. 6, nr. 4; I. Piso - D. Benea, ZPE, 56, 1984, p. 278; IDR, III/4, p. 261 (I. I. Russu).

[31] W. Wagner, *Dislokation*, p. 16; A. Mócsy, RE Suppl. IX (1962), col. 618; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, p. 14. O ştampilă tegulară de la Puszta Almas a fost întregită *a(la) I B(atavorum)* (CIL, III, 4666=11372) şi tot ei i se atribuie un fragment de inscripţie de la Adiaum (CIL, III, 13434 + J. Ceska - R. Hosek, *Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia transdanubiana asservatae*, Brno, 1967, nr. 18), menţionând un prefect, *P. Pubelilius*... (Devijver, PME, P 109). Se mai consideră că acestei formaţiuni aparţinea militarul menţionat de o inscripţie funerară metrică (CIL, III, 3676= ILS, 2558), participant la o demonstraţie militară peste Dunăre pe timpul lui Hadrian (vezi şi Cassius Dio, 69, 9, 6; în schimb, I. Piso şi D. Benea, *loc. cit.*, nota 72, o atribuie mai degrabă cohortei *III Batavorum milliaria equitata*).

[32] CIL, XVI, 90 (=IDR, I, 14).

[33] CIL, XVI, 107 (=IDR, I, 15).

[34] CIL, XVI, 108 (= IDR, I, 16).

[35] RMD, 123 (=AnnÉp, 1987, 843).

[36] IDR, III/4, 78. Alte ştampile, *AIB* şi *ALIB* (IDR, III/4, 80 şi 82), nu pot fi atribuite cu siguranţă acestei trupe.

citeşte mai degrabă *a(la) p(rima) B(atavorum) Ant(oniniana)* (ligatura *A+N+T*)[37]. În legătură cu inscripţia de la Boroşneul Mare, atribuită de primul ei editor unei *ala I La[tobicorum]*[38], I.I. Russu o atribuie tot alei *I Batavorum*[39].

Dintre comandanţii acestei unităţi, sigur cunoscut este numai *T. Attius Tutor*, originar din Flavia Solva (Noricum); el şi-a îndeplinit *quarta militia* în Dacia Superioară (după ce anterior comandase *cohors I B(a)etasiorum c. R.* în Britannia, servise ca tribun militar în legiunea *II Adiutrix pia fidelis* în Pannonia Inferior şi comandase *ala I Tungrorum Frontoniana* în Dacia Porolissensis)[40]. Alţi prefecţi ar putea fi *T. Vibius Pius*, dintr-o inscripţie greacă din Pergam[41] şi *C. Iulius Corinthianus* dintr-o inscripţie funerară de la Apulum[42].

Alte două inscripţii funerare de la Apulum mai menţionează doi militari de rând ai acestei unităţi de cavalerie: una este pusă *Dasati Scenobarbi, eq(uiti) alae Batavorum ex n(umero) sing(ularium)*[43]; cealaltă *Aelio Dubitato, missicio alae Bat(avorum) ex a(la) n(umeri) Il(l)yr(icorum)*[44]. În schimb, o inscripţie descoperită la Turda poate fi atribuită mai degrabă alei *I Bosporanorum*[45].

4. Ala milliaria[46]

Este menţionată de o inscripţie funerară descoperită la Sutoru (jud. Cluj), în condiţii necunoscute (anul 1878): *D(is) M(anibus) Aurel(i) Masinni, dupli(cari) al(ae) ∞; vixit annis XXXVI; Iulia Severa coniux et Fl(avius) Saturninus heres ob merita posuerunt f(aciendum) c(uraverunt)*[47].

Cum se vede, lipseşte ethniconul trupei ori alt epitet[48]. I.I. Russu identifica această anonimă *ala milliaria* cu cea menţionată în epitaful de la Apulum al lui

[37] IDR, III/4, 79 (vezi şi nr. 81); cf. C. C. Petolescu, SCIVA, 40, 1989, 4, p. 395-396, nr. 493-494.

[38] Z. Székely, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 344-346, fig. 5/4-5 (=AnnÉp, 1974, 564).

[39] I. I. Russu, SCIVA, 29, 1978, 4, p. 561 (=IDR, III/4, 325).

[40] CIL, III, 5331 (= ILS, 2734); H. Devijver, PME, A 191.

[41] AnnÉp, 1933, 270 (=Chr. Habicht, *Altertümer von Pergamon*, VIII, 3: *Die Inschriften des Asklepieions*, Berlin, 1969, nr. 30); cf. H. Devijver, PME, V 103.

[42] CIL, III, 1193 (=ILS, 2746); cf. H. Devijver, I 49 (vezi mai departe, p. 39).

[43] CIL, III, 7800. *Dasas Scenobarbi* era un illir; vezi I. I. Russu, *Illirii. Istoria — Limba şi onomastica — Romanizarea*, Bucureşti, 1969, p. 192-193.

[44] Cl. L. Băluţă, Apulum, 24, 1987, p. 169-172 (=AnnÉp, 1987, 829).

[45] CIL, III, 7696; cf. Exsp. Bujor, Apulum, 6, 1967, p. 190, nr. 6 (MNA, inv. L 2057). În interiorul literei *O* s-a gravat probabil mai târziu o cruce, deci nu avea aspectul semnului pentru *milliaria* (cum crede E. Bujor); noi atribuim această inscripţie mai degrabă alei I Bosporanorum.

[46] I. I. Russu, SCIVA, 23, 1972, 1, p. 67, nr. 12; idem, ActaMP, 9, 1985, p. 137-141.

[47] CIL, III, 7644.

[48] Această *ala milliaria* ar putea fi eventual identificată cu cea menţionată în inscripţia CIL, VI, 31032 (= ILS, 1418) de la Roma: *Soli Lunae Apollini Dianae, Ti. Claudius Pollio, proc(urator) Aug(usti) XX hereditatium, proc(urator) Alpium Graiarum, flamen Carmentalis, praef(ectus) gentium in Africa, [pr]aef(ectus) alae Flaviae milliari[ae]* (despre această trupă, vezi E. Birley, în *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata*, Köln-Graz, 1966, p. 55 = *The Roman Army*, Mavors. Roman Army Researches, IV, Amsterdam, 1988, p. 350); despre prefect H. Devijver, PME, C 170. I. I. Russu (ActaMP, 9, p. 139) credea că unitatea „poate să fi participat la primul război de subjugare a Daciei sub comanda lui Aulus Pomponius Augurinus (AnnÉp, 1905, 6 = ILS, 8863)"; a doua comandă a acestuia, ἔπαρχος σπείρης α' χειλιάνδρου ar fi (după H. -G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain*, I. Paris, 1960, p. 168, nr. 72) de fapt comanda unei *ala milliaria*, posibil cea din inscripţiile de la Apulum şi Sutoru.

C. Iulius Corinthianus (mort la vârsta de 38 de ani), ale cărui ultime comenzi au fost cele de *praef(ectus) alae Campag(onum) idem* ∞ [49]; după altă părere[50], Corinthianus şi-a îndeplinit *quarta militia* în calitate de prefect al alei *I Batavorum milliaria* (v. *supra*).

5. Ala I Bosporanorum[51]

În secolul I e.n., *ala I Bosporanorum* apare în Syria[52]; după anul 71, a fost adusă în Moesia[53]. Se crede că ar fi participat la războaiele dacice[54]; apoi este atestată în Pannonia, prin diplomele din 113[55] şi 116[56]. Ulterior este mutată în Dacia Superior, unde apare mai întâi la Micia, având în frunte pe prefecţii *C. Val. Gracilis*[57] şi *Cl. Sosius*[58], dedicând inscripţii lui Iupiter Optimus Maximus şi Mars; un *dec(urio) alae Bosporanor(um)* este menţionat de o inscripţie de la Germisara[59]. Unitatea este identică probabil cu *ala I Gallorum et Bosporanorum*, menţionată în diploma din anul 158; titularul diplomei era chiar un militar al acestei unităţi: *ex gregale Heptapori Isi f(ilio) Besso*, iar comandantul alei se numea *Licinius Nigrinus*[60]. Dar în diploma de la Drobeta, din 179, apare iarăşi cu numele *I Bosporanorum*[61]. Unitatea şi-a stabilit sediul lângă Cristeşti, unde este atestată de numeroase ştampile tegulare[62]. Nu pare să fi fost *milliaria*, cum o consideră unii autori[63].

Pentru transferul militarilor dintr-o unitate auxiliară în alta, merită menţionată o inscripţie de la Apulum: *Tutor Silvan[i/ eque]s a[l]ae Bos[p.—]/ ex n(umero) Ill[y]r(icorum)*[64].

[49] CIL, III, 1139; cf. I. I. Russu, ActaMP, 9, 1985, p. 139.

[50] E. Birley, *The Roman Army*, 1989, p. 353.

[51] C. Cichorius, RE, I, col. 1224; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 178; W. Wagner, *Dislokation*, p. 36-37; C. Daicoviciu - D. Protase, ActaMN, 1, 1964, p. 184; I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 65-66; J. Beneš, *Auxilia*, p. 6-7, nr. 5; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 107.

[52] CIL, III, 6707 (= ILS, 2510; IGLS, I, 140); cf. D. B. Saddington, *Roman Auxiliary Forces*, p. 98, 137, 161. Pe la anul 54 este atestat M. Licinius Rufus, *praefectus [alae Bospor]anae in Syria* (AnnÉp, 1969-1970, 649 şi 653; H. Devijver, PME, L 16); un altul, C. Caristanius Fronto (ILS, 9485; cf. PME, C 80) a fost introdus în senat de Vespasian printre foştii tribuni.

[53] B. Gerov, AAntHung, 15, 1967, p. 101.

[54] K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 107.

[55] K. Dietz, *Das älteste Militärdiplom für die Provinz Pannonia Superior*, BerRGK, 65, 1984, p. 163 (= RMD, 86).

[56] CIL, XVI, 64. În diploma CIL, XVI, 90 (= IDR, I, 14) din anul 144, apare *I Gall(orum) [et Bospor(anorum)]*; în diploma CIL, XVI, 107 (= IDR, I, 15) (anul 159?) numele trupei cade în lacună.

[57] CIL, III, 1344 (= IDR, III/3, 76); cf. PME, V 14.

[58] IDR, III/3, 107; cf. PME, C 186.

[59] CIL, III, 7888 (= IDR, III/3, 246).

[60] CIL, XVI, 108 (= IDR, I, 16): *I Gall(orum) et Bospor(anorum)*; cf. PME, L 14.

[61] RMD, 123 (= AnnÉp, 1987, 843): *I Bosporanor(um)*.

[62] N. Gudea – A. Zrinyi, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès International d'épigraphie grecque et latine, 1977, Constanţa*. Recueillis et publiés par D. M. Pippidi et Em. Popescu, Bucureşti, 1977, p. 225-231; IDR, III/4, 153-157.

[63] Vezi discuţia din IDR, III/4, 153.

[64] CIL, III, 1197.

Iuli l(ibertus) dom(o) Haed(uus), miss(icius) ala Capit(oniana)[75], precum și alta de la Leskoveț: *Primus [Iuli l(ibertus)] Asalus d[up(licarius) ala] Cap(itoniana)*[76].

Posibil să fi participat la războiul cu dacii al împăratului Traian[77], rămânând în teritoriul cucerit la nord de Dunăre; din această perioadă par să dateze ștampilele *A(la) CL(audia)* descoperite în castrul de la Slăveni[78].

În diploma din 13 decembrie 140, *ala I Claud(ia) Gall(orum) Capit(oniana)* apare între trupele Daciei Inferior[79]. O atestă în această provincie ștampile tegulare descoperite la Boroșneul Mare: *ALA GAL(lorum)*[80] și la Reci: *AL(a) GAL(lorum)*[81].

Se presupune că această unitate (ori o fracțiune a ei) a fost trimisă în Mauretania Caesariensis pe timpul lui Septimiu Sever, unde apare un Helvius Crescens, *dec(urio) al(ae) I Cl(audiae) Kapit(onianae)*[82].

Cu timpul, în această unitate „gallică" au pătruns și elemente locale; astfel, aflăm dintr-o inscripție de la Roma, Aurelius Antonius, *curat(or) eq(uitum) sing(ularium) d(omini) n(ostri), nat(ione) Dac(us)*, fusese *allectus ex ala Gallorum*: deci transferat din trupa de cavalerie situată pe cursul superior al Oltului în formațiunea de gardă imperială călare[83].

8. Ala Claudia nova miscellanea[84]

Din Germania Superior, unde este atestată în anul 74[85], *ala Claudia nova* este transferată în Moesia, unde apare în anul 82[86], iar după divizarea acesteia, în diplomele Moesiei Superior din anii 93[87] și 100[88]. A luat parte la războiul cu dacii[89], cu care prilej M. Gavius Bassus, *praef(ectus) eq(uitum) alae Cl(audiae) novae* a fost *donis donatus bello Dacico ab Imp(eratore) Caesare Nerva Traiano Aug(usto) Germanico Dacico corona murali hasta [p]ura vexillo*[90]. Diploma din 2 iulie 110 de la Porolissum o arată apoi în provincia Dacia (*I Claudia*)[91]; o inscripție funerară

[75] B. Filov, BSAB, 3, 1912-1913, p. 3.

[76] B. Gerov, AAntHung, 15, 1967, p. 91 = B. Nikolov, BIAB, 30, 1967, p. 227.

[77] K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 111.

[78] IDR, II, 525. Ștampila *ACL* de la Slăveni (AnnÉp, 1966, 317) este greșit atribuită de I. I. Russu (SCIV, 23, 1972, 1, p. 66, nr. 6) alei *I Claudia nova miscellanea*.

[79] IDR, I, 13 (= RMD, 39).

[80] Z. Székely, SCIV, 26, 1975, 3, p. 344, fig. 2/1 (dar răsturnată); AnnÉp, 1974, 565 a; IDR, III/4, 326-327.

[81] IDR, III/4, 315.

[82] CIL, VIII, 8828 (= 20633; ILS, 6889); cf. M.P. Speidel, în *In memoriam C. Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 378 (AnnÉp, 1971, 533).

[83] CIL, VI, 3191 (= ILS, 2205); cf. W. Wagner, *Dislokation*, p. 36.

[84] C. Cichorius, RE, I, col. 1273-1238; W. Wagner, *Dislokation*, p. 28-29; D. Tudor, OR⁴, p. 330; I.I. Russu, SCIV, 1972, 1, p. 66, nr. 6; J. Beneš, *Auxilia*, p. 7-8, nr. 9.

[85] CIL, XVI, 20.

[86] CIL, XVI, 28.

[87] CIL, XVI, 39.

[88] CIL, XVI, 46.

[89] K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 110.

[90] AnnÉp, 1972, 573.

[91] CIL, XVI, 163 (= IDR, I, 3).

de la Drobeta atestă pe C. Iulius Verecundus, *vet(eranus) ex dec(urione) al(ae) Cl(audiae)*[92], iar alta de la Micia un *Ulp[ius V]ettius* (Russu: *[M]ettius*), și el *vet(eranus) ex decur(ione) alae Clau[diae]*[93]. Unitatea a fost trimisă apoi în războiul împotriva parților, așa fiind explicată prezența decurionului L. Sempronius Macedo într-o inscripție de la Amasea din Pontul Galatic[94]. Apoi se întoarce în Moesia Superior; un veteran al ei apare într-o inscripție de la Ratiaria[95], iar diplomele militare o atestă în această provincie în anii 160 și 161 sub numele de *ala I Claudia nova miscellanea*[96]: înseamnă că în această trupă fuseseră introduși și infanteriști[97]. Două inscripții de la Sala (Mauretania Tingitana), recent publicate, ne fac cunoscut numele unui nou prefect al acestei unități: *C. Hosidius Severus* (sec.II)[98]. De asemenea, o inscripție de la Pisaurum conține cariera lui *Ti. Claudius Zeno Ulpianus*, care a fost și *praef(ectus) alae I Claud(iae) mill(iariae)* (dar calificativul final a fost corectat în *miscellanea*)[99].

9. **Ala I Hispanorum**[100]

S-a presupus că această unitate ar fi identică cu trupa staționată în perioada Augustus-Tiberius în Germania[101], apoi la Aquincum în Pannonia[102]. Ulterior, probabil pe timpul împăratului Domitianus, a fost transferată în Moesia, în vederea războiului cu dacii[103].

După cucerirea Daciei, a rămas în armata de ocupație a provinciei Dacia Inferior, cum rezultă din diplomele militare din anii 129 și 140[104]. Garnizoana ei a fost în castrul de la Slăveni[105], unde o atestă ștampile tegulare[106]. Pe timpul lui Marcus Aurelius și Lucius Verus, este menționată de inscripțiile de la Hispalis (Sevilla)[107] și Mactaris[108], având în frunte – temporar, cu titlul de *praepositus* – pe Sex. Iulius Possessor[109]. O inscripție (spartă în circa 260 de bucăți; reconstituită de Gr. Tocilescu) pare să indice că această trupă a construit în anul 205 castrul de piatră[110]. Din același an, o inscripție menționează

[92] CIL, III, 14216[7] (= IDR, II, 43).
[93] CIL, III, 7871 (în r. 5, lectura *ALAE CAM*); rectificare: C. C. Petolescu, SCIVA, 27, 1976, 3, p. 394 (*ALAE CLAV*); IDR, III/3, 184.
[94] CIL, III, 13635; W.Wagner, *Dislokation*, p. 28.
[95] CIL, III, 14217.
[96] CIL, XVI, 111; RMD, 55.
[97] W. Wagner, *Dislokation*, p. 29; CIL, XVI, 111, nota 1.
[98] AnnÉp, 1991, 1749; cf. H. Devijver, PME, Suppl. II, H 21 a.
[99] CIL, XI, 6337 (= ILS, 1422); cf. H. Devijver, PME, C 194.
[100] C. Cichorius, RE, I, col. 1247–1248; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 179; W. Wagner, *Dislokation*, p. 43-45; J. Beneš, *Auxilia*, p. 10, nr. 21; D. Tudor, SMMIM, 7-8, 1974-1975, p. 17; idem, OR[4], p. 330-332; Cr. M. Vlădescu, *Armata*, p. 39; M. Zahariade, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 485-486.
[101] W. Wagner, *op. cit.*, p. 44 (cu indicarea surselor bibliografice).
[102] CIL, III, 10513-10514.
[103] Doi veterani ai acestei trupe sunt amintiți în inscripțiile CIL, III, 12361 și 12378.
[104] CIL, XVI, 75 (= IDR, I, 10); RMD, 35 (= IDR, I, 11).
[105] Despre castru: D. Tudor, OR[4], p. 301-307; Cr. M. Vlădescu, *Fortificațiile*, p. 30-34, nr. 7.
[106] IDR, II, 526.
[107] CIL, II, 1180 (= ILS, 1403; AnnÉp, 1965, 237).
[108] AnnÉp, 1983, 976.
[109] H. Devijver, PME, I 99.
[110] CIL, III, 13800 (= IDR, II, 496).

construirea unei *basilica*[111]; pe această plăcuţă, precum şi pe alt fragment (spart la rându-i în mai multe fragmente)[112], unitatea poartă supranumele *Antoniniana*, primit de la împăratul Caracalla[113]. Cea mai recentă epigrafă databilă din castrul de la Slăveni este un altar (spart în 54 de fragmente), descoperit în *principia*, dedicat lui Filip Arabul şi fiului său, pe care a fost reconstituit cu multă probabilitate numele alei *I Hispanorum*[114]. Această unitate mai este menţionată de un altar dedicat lui Sol, unde pare a purta epitetul *pia fidelis*[115].

Din castrul de la Slăveni mai provin trei piese epigrafice, atribuite aceleiaşi unităţi: un basorelief menţionând un *collegium dupl[ari]orum*[116], un fragment de altar menţionând un *ses(quiplicarius)*[117], precum şi un fragment de relief dedicat unei divinităţi tot necunoscute de un *sescupluc[arius]*[118]: *duplicarii* şi *sesquiplicarii* făceau parte dintre gradaţii (*principales*) alei şi se aflau în rang imediat sub *decurio*[119].

10. Ala I Hispanorum Campagonum[120]

Unitatea este menţionată abia în diplomele Daciei Superioare din anii 157 şi 158[121]. A staţionat în castrul de la Micia, unde este atestată de o serie de inscripţii[122] şi ştampile tegulare[123].

Unitatea apare într-o dedicaţie pentru împăratul Caracalla, pusă prin grija guvernatorului Mevius Surus[124]; într-o altă inscripţie (fragmentară), probabil ulterioară, poartă epitetul *Antoniniana*[125]. Într-o inscripţie dedicată lui *I(upiter) O(ptimus) M(aximus)* pentru sănătatea lui Septimius Severus, Antoninus (Caracalla) şi Geta Caesar, se vorbeşte se pare de o lucrare, *bas(ilica) al(ae) Cam(pagonum)* (?), ridicată împreună cu alte corpuri de trupă[126]. Ulterior, pe timpul lui Filip Arabul, unitatea poartă supranumele *Philippiana*[127]. De asemenea, *ala I Hisp(anorum) Campag(onum) Deciana c. R.* închină un altar împăratului Decius *ex quaestura sua*[128].

[111] IDR, II, 499.
[112] CIL, III, 14216[17] (= IDR, II, 498).
[113] Pe placa de marmură menţionând *basilica*, supranumele imperial este o adăugire ulterioară, aşa cum a arătat D. Tudor (Drobeta, 1, 1974, p. 48-49) şi am consemnat noi în comentariul inscripţiei IDR, II, 499; vezi încă J. Fitz, StCl, 1986, p. 141, precum şi reconfirmarea observaţiei noastre în SCIVA, 38, 1987, 2, p. 181.
[114] D. Tudor, Historica, 1, Craiova 1970, p. 79; IDR, II, 500.
[115] IDR, II, 510.
[116] AnnÉp, 1963, 125; IDR, II, 505.
[117] IDR, II, 506.
[118] IDR, II, 507; cf. I. I. Russu, SCIVA, 28, 1977, 1, p. 98.
[119] A. v. Domaszewski, *Rangordnung*², p. 53-56.
[120] C. Cichorius, RE, I, col. 1236; W. Wagner, *Dislokation*, p. 49-50; I.I. Russu, SCIV, 21, 1970, 1, p. 162-163; M. Zahariade, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 483, nr. 4; J. Beneš, *Auxilia*, p. 10-11, nr. 23.
[121] CIL, XVI, 107-108; se presupune că a fost menţionată şi în diploma din 23 februarie 144 (fragmentară): CIL, XVI, 90, nota 2.
[122] IDR, III/3, nr. 56, 57, 59, 60, 65, 75, 77, 172, 183.
[123] IDR, III/3, nr. 38 a, 196.
[124] CIL, III, 1377 (= IDR, III/3, 56).
[125] CIL, III, 1378 (= IDR, III/3, 57).
[126] CIL, III, 1343 (= IDR, III/3, 77).
[127] CIL, III, 1380 (= IDR, III/3, 59).
[128] L. Petculescu, Potaissa, 3, 1982, p. 85-87, nr. 2, fig. 2; AnnÉp, 1983, 847.

Dintre prefecţii acestei unităţi, inscripţiile menţionează pe *C. Iulius Corinthianus* (originar din Thevestis, Numidia; pe timpul lui Marcus Aurelius)[129], *(Aelius) Pergamianus*[130] şi *M. Plautius Ru[fus]*[131]. Dintre militarii trupei, inscripţiile (funerare) menţionează doi imaginiferi, *Ce(n)sorinus*[132] şi *Quietus*[133].

În privinţa divinităţilor adorate de militari, inscripţiile citate menţionează pe *I. O. M.*[134], *[Di]ana (A)eterna* (?)[135] şi o *Dea S[...] Reg[ina]*[136].

11. Ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum[137]

În secolul I, unitatea se afla în Pannonia, unde este atestată ultima dată în anul 98[138]. A participat la războiul cu dacii, fiind prezentă apoi în armata acestei provincii în diplomele din 17 februarie 110 (*I Aug. Ituraeorum sagittar.*)[139] şi 2 iulie 110 (*I Augusta Ituraeor.*)[140]. Titularul diplomei din 17 februarie 110 era chiar un itureu, *Thaemus*, fiul lui *Horatius*, iar copiii săi se numeau *Nal* (nume siro-semit), *Marcus* şi *Antonius*; din aceeaşi diplomă aflăm şi numele comandantului: *C. Vettius Priscus*[141]. La Micia se cunoaşte de asemenea epitaful unui veteran, *Caius Licinius Ponticus*, originar din Caesarea (Palaestina?)[142].

Ulterior unitatea a fost mutată în Pannonia Inferior, unde (re)apare mai întâi în anul 139[143].

12. Ala II Pannoniorum[144]

În anul 88 se afla în Syria[145], apoi în Moesia Superior, conform diplomelor din anii 93, 100, 103/107[146]. Din acest timp datează probabil un fragment de inscripţie funerară de la Sirmium[147] şi o ştampilă tegulară din insula Sapoja (pe Dunăre)[148]. A participat la războiul

[129] CIL, III, 1193 (= ILS, 2746); cf. PME, I, 49.
[130] CIL, III, 1366 (= IDR, III/3, 64); cf. PME, A 51.
[131] CIL, III, 1342 (= IDR, III/3, 75); cf. PME, P 43.
[132] CIL, III, 7870 (= IDR, III/3, 172).
[133] IDR, III/3, 183.
[134] CIL, III, 1343 (= IDR, III/3, 77).
[135] CIL, III, 1366 (= IDR, III/3, 64).
[136] CIL, III, 1342 (= IDR, III/3, 75).
[137] C. Cichorius, RE, I, col. 1250; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 180; W. Wagner, *Dislokation*, p. 52-54; I. I. Russu, ActaMN, 6, 1969, p. 171; I. Beneš, *Auxilia*, p. 11, nr. 25; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 112.
[138] CIL, XVI, 42.
[139] CIL, XVI, 57 (= IDR, I, 2).
[140] CIL, XVI, 163 (= IDR, I, 3).
[141] H. Devijver, PME, V 78.
[142] CIL, III, 1382 (IDR, III/3, 179).
[143] CIL, XVI, 175.
[144] C.Cichorius, RE, I, col. 1254; W. Wagner, *Dislokation*, p. 60-62; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 181; I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 66; idem, *Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei din anul 123*, Bucureşti, 1973, p. 33-34; J. Beneš, *Auxilia*, p. 12, nr. 30; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 114-115.
[145] CIL, XVI, 35 (vezi nota 1: „Fortasse cum legione V Macedonica aut IV Scythica ex Moesia in Orientem translata paulo post a. 88 demum deducta est").
[146] CIL, XVI, 39, 46, 54.
[147] CIL, III, 10223.
[148] IDR, III/1, 5.

contra dacilor - cum rezultă din două inscripţii: una mutilată, menţionând un anonim prefect al acestei *ala*, decorat probabil de împăratul Traian [149]; cealaltă, stela funerară a lui Ti. Claudius Maximus (vestitul *captor* al lui Decebalus), *factus dupli(carius) a divo Troiano in ala secu(n)da Pannoniorum*[150]. Apoi apare în provincia Dacia, în diplomele din 14 octombrie 109[151] şi 2 iulie 110[152]: *II Pannonior(um) veterana.* Din acest timp poate să dateze inscripţia funerară de la Ostrovul Mare (Sarmizegetusa) a lui M. Verpidius Silvanus, *eq(ues) al(ae) II Pannonio[r(um)]* [153]. A participat apoi la războiul împotriva parţilor[154]. Apoi revine la nord de Dunăre, fiind atestată în Dacia Porolissensis prin diplomele de la Gherla şi Čovdin din 10 august 123[155], apoi sub numele de *ala Gallorum et Pannoniorum* în diplomele din 27 septembrie 154[156] şi 21 iulie 164[157]. Garnizoana era la Gherla, unde construieşte în 143 comandamentul[158] şi lasă ştampile AL*(a)* II P*(annoniorum)*[159].

Dintre comandanţii acestei ale, inscripţiile menţionează pe *M. N(...) Lucret(ia)nus*[160], *Pannon(ius) Maxi[mus]* [161], *T. Petronius Priscus*[162] şi *T. Varius Clemens*[163]. La Apulum, o inscripţie este dedicată *pro sal(ute) Aug(usti) M(atri) D(eum) M(agnae)* de către T. Fl(avius) Longinus, *vet(eranus) ex dec(urione) al(ae) II Pann(oniorum), dec(urio) col(oniae) Dac(icae), dec(urio) mun(icipii) Nap(ocae), dec(urio) kanab(arum) leg(ionis) XIII G(eminae)*[164]; un *vet(eranus) ex dec(urione) al(ae) Pan(noniorum)*, pe nume C. Antonius Crispinus, pare să apară şi într-o inscripţie de la Micia, dedicată lui Septimiu Sever şi fiilor săi[165]. Alţi doi decurioni sunt menţionaţi într-o inscripţie funerară fragmentară de la Gherla[166]. Istoricul acestei unităţi de cavalerie prezintă interes şi prin prezenţa între militarii săi a unui illir, *Scenobarbus Das(i)*, precum şi a unui trac, *Brisenus, imag(inifer)*[167]; tot trac pare a fi fost *Septimius Pisu[sus?], vete[ranu]s ex [dec(urione)?]* [168]. În privinţa divinităţilor, inscripţiile citate menţionează pe *Hercules Sanctus*[169], *M(agna) D(eum) M(ater)*[170] (Cybele) şi *Mithra*[171].

[149] Vezi PME, II, p. 927, nr. 74.

[150] M. P. Speidel, JRS, 60, 1970, p. 142-152; idem, ActaMN, 7, 1970, p. 511-515; AnnÉp, 1969-1970, 583.

[151] AnnÉp, 1990, 860; vezi C. C. Petolescu, SCIVA, 42, 1991, 1-2, p. 85-91, nr. 553.

[152] CIL, XVI, 163 (= IDR, I, 3).

[153] CIL, III, 1483 (= IDR, III/2, 460); cf. W. Wagner, *Dislokation*, p. 62.

[154] K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 115.

[155] IDR, I, 7-7 a (= RMD, 21-22).

[156] IDR, I, 17 (= RMD, 47).

[157] CIL, XVI, 185 (= IDR, I, 19) (Palatovo): RMD, 63 (= IDR, I, 20) (Căşei); RMD, 64 (= IDR, I, 18) (Gilău); RMD, 65 (= 115) (Buciumi).

[158] AnnÉp, 1906, 112; ArchAnz, 1906, 192.

[159] CIL, III, 8074, 5 a.

[160] CIL, III, 12540; rectificare: I. I. Russu, Materiale, 6, 1959, p. 874, nr. 4 (= AnnÉp, 1960, 222); cf. H. Devijver, PME, N 1.

[161] CIL, III, 832; cf. PME, P 10.

[162] CIL, XVI, 4459; cf. PME, P 27.

[163] CIL, III, 5211 (= ILS, 1362), 5212 (= ILS, 1362 a), 5215 (= ILS, 1362 b); cf. PME, V 52.

[164] CIL, III, 1100.

[165] CIL, III, 1375 (= IDR, III/3, 54).

[166] CIL, III, 12542.

[167] D. Protase, SCIV, 19, 1968, 2, p. 339-344.

[168] C. C. Petolescu, BMI, 42, 1973, 2, p. 32.

[169] CIL, III, 832.

[170] CIL, III, 1100.

[171] CIL, III, 12540.

13. **Ala Siliana**[172]

Pe timpul lui Nero în Africa Proconsularis, apoi pentru scurt timp în Egipt, ia parte la evenimentele din anii 68-69 din Italia[173]. De aici este trimisă în Germania Inferior[174], iar apoi în Pannonia, unde apare în diplomele din anii 84 și 85[175]; în diplomele din 98 și 102 poartă atributul de *c(ivium) R(omanorum)*[176]. Nu este sigur dacă unitatea a participat la războiul lui Traian cu dacii și dacă *în acest timp* a primit epitetele *torquata armillata*; acestea apar mai întâi în carierele a doi ofițeri ecveștri: Cl. Paternus Clementianus, *praef(ectus) eq(uitum) alae Silia[nae] torquatae c. R., trib(unus) [mil(itum)] leg(ionis) [XI Claud(iae), praef(ectus) coh(ortis) cla]ssicae*[177] și M. Vettius Latro - decorat pentru bravură de împăratul Traian în războiul dacic în calitate de prefect al cohortei I Alpinorum (această trupă va aparține armatei Pannoniei Inferioare), tribun militar în legiunea II Adiutrix *pia fidelis*, apoi *praef(ectus) alae Silianae c(ivium) R(omanorum) torquatae armillatae*[178].

La 2 iulie 110, *ala Siliana c. R.* apare între trupele Pannoniei Inferior[179]; este de remarcat că în această diplomă, ca și în cele ulterioare, epitetele *torquata armillata* lipsesc. S-ar putea ca unitatea să fi participat apoi la războiul cu parții, căci o inscripție de la Gerasa menționează pe L. Valerius Firmus, *praef(ectus) alae Silianae bis torq(uatae) bis armillatae*[180].

Diploma din 2 iulie 133 menționează *ala Siliana c. R.* printre trupele Daciei Porolissensis[181]; din această perioadă datează o inscripție din castrul de la Gilău dedicată împăratului Hadrian de *[ala Silian]a c. R. torq(uata) et [armil(lata)]*[182]. În aceeași provincie mai apare în diplomele din anul 154[183] și cele din 164 de la Gilău[184] și Palatovo[185]. Diploma de la Gilău are ca titular un *ex gregale*, pe nume *Acilius Sabini f(ilius) Dubitatus castr(is)* (deci născut în canabele castrului), iar prefectul alei se numea *Aurelius Atilianus*[186]; același prefect apare și în fragmentul de diplomă de Buciumi, aparținând unui fost militar cu nume traco-dacic[187]. Două altare descoperite în cursul săpăturilor din castru ne fac cunoscute numele a doi prefecți: Aur(elius) Marcellus, care dedică o

[172] V. Christescu, *Ist. militară*, p. 181; W. Wagner, *Dislokation*, p. 67-69; C. Daicoviciu - D. Protase, ActaMN, 1, 1964, p. 167; I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 67; J. Beneš, *Auxilia*, p. 12-13, nr. 34; D. Isac, ActaMN, 16, 1979, p. 39-67; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 116-117.
[173] Tacitus, *Hist.*, I, 70; II, 17.
[174] CIL, XVI, 23 (anul 78).
[175] CIL, XVI, 30-31.
[176] CIL, XVI, 42 (vezi nota 1; epitet primit în războiul contra dacilor) și 47.
[177] CIL, III, 5775, 5776 (= ILS, 1369).
[178] AnnÉp, 1939, 81.
[179] CIL, XVI, 164.
[180] AnnÉp, 1930, 92.
[181] IDR, I, 11 (= RMD, 35).
[182] D. Isac, ActaMN, 16, 1979, p. 41.
[183] IDR, I, 17 (= RMD, 47).
[184] IDR, I, 18 (= RMD, 64).
[185] CIL, XVI, 185 (= IDR, I, 19).
[186] Vezi H. Devijver, PME, A 213.
[187] IDR, I, 21 (= RMD, 66).

inscripţie *[Dea]e Vi[r]gini Dian[ae] Stabili Venatrici Examinatrici*; celălalt M. Iunius Iunianus, care închină un altar lui *I. O. M. Conservator*[188].

Unitatea este cunoscută şi printr-o serie de ştampile tegulare descoperite la Gilău şi în zona înconjurătoare[189].

Din inscripţii (funerare) descoperite la Gilău, cunoaştem numele câtorva militari ai acestei unităţi: *Ulp(ius) [Satu]rninus*[190] şi *U[l]p(ius) Te...(?)*[191], simpli *equites*; *Aurel(ius) [F]abius, sig(nifer)*[192]; *Aurel(ius) Carinus, cor(nicularius)*[193]; *[...]nius Verecundus, vet(eranus) ex dupl(icario)*[194]. O altă inscripţie funerară de la Gilău menţionează pe un anume *[T.] Ael(ius) Vet(eranus)*, fiul lui *T. Aelius [P]aulus, vet(eranus) ex dec(urione)*[195]. De asemenea, o inscripţie dedicată lui Iupiter Optimus Maximus menţionează pe *Sex. Valerius Saturninus, dec(urio) al(ae) Sil(ianae) et col(oniae)* (este vorba desigur de Napoca)[196]. La Agrij (jud. Sălaj), o inscripţie a fost pusă altui militar (numele şi rangul necunoscute) şi fiului său Arruntius Lucilianus de către celălalt fiu, Arruntius Latinus şi soţia acestuia Ulpia Amadusa[197].

14. Ala I Tungrorum Frontoniana[198]

Această unitate a fost creată probabil încă pe timpul împăratului Augustus din tribul germanic al tungrilor; numele *Frontoniana* şi l-a luat după un comandant al ei, posibil *L. Iulius Fronto*[199]. A făcut parte din armata Germaniei Inferioare[200]; după răscoala batavilor a fost mutată, prin anii 70-71, în Dalmatia[201]. În diplomele din anii 80, 84, 85 şi 110 apare în Pannonia[202]; după divizarea acestei provincii, este atribuită Pannoniei Inferioare, unde o menţionează două diplome din anul 114[203].

188 D. Isac, Chiron, 21, 1991, p. 345-351; idem, Eph. Napocensis, 2, 1992, p. 151-158; reproduse de C. C. Petolescu, SCIVA, 43, 1992, 4, p. 442, nr. 564-565 (= AnnÉp, 1991, 1350-1351).

189 I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 67 (ştampile *A S*); D. Isac, ActaMN, 16, 1979, p. 55-56.

190 CIL, III, 849.

191 CIL, III, 7801.

192 CIL, III, 847.

193 CIL, III, 847, a (= 7651).

194 CIL, III, 848.

195 CIL, III, 846 (= 7650).

196 CIL, III, 845; cf. N. Gostar, Studii şi cerc. ştiinţifice, Iaşi, 14, 1963, 2, p. 260 urm.

197 CIL, III, 840.

198 C. Cichorius, RE, I, col. 1267-1268; W. Wagner, *Dislokation*, p. 76-79; C. Daicoviciu - D. Protase, ActaMN, 1, 1964, p. 167-168; Geza Alföldy, *Hilfstruppen*, p. 38-40; D. Protase, Dacia, N. S., 17, 1973, p. 323-324, nr. 2; idem, în *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Viena, 1985, p. 495-504 (variantă românească: SCIVA, 36, 1985, 3, p. 249-253) (cf. AnnÉp, 1987, 839). Vezi încă RE, VII A 2 (1948), col. 1357-1359 (K. Scherling).

199 CIL, XIII, 2393 (= ILS, 7003). Cf. H. Devijver, PME, I 66: E. Birley, Ancient Society, 9, 1978, p. 267 (= *The Roman Army*, p. 378).

200 G. Alföldy, *loc. cit.*

201 CIL, III, 9735; A. Oxé, Bonner Jhb., 135, 1930, p. 31.

202 CIL, XVI, 26, 30, 31, 164.

203 CIL, XVI, 61; RMD, 87.

Pe timpul lui Hadrian, unitatea a fost trimisă în Dacia; la început a activat probabil în Banat, căci un anonim *sign(ifer) ala I Fron(toniana) Tung(rorum)* ridică la Vârşeţ o inscripţie soţiei sale defuncte[204]; se poate ca unitatea să fi staţionat la Pojejena, deoarece săpăturile din castru au scos la lumină o plăcuţă de bronz în formă de *tabula ansata* cu inscripţia *a(la) Frontonian(a), (turma?) Valeri Firmi*[205]. După liniştirea situaţiei, a fost afectată armatei Daciei Porolissensis, în ale cărei diplome apare la 2 iulie 133[206], 27 septembrie 154 (?)[207] şi 21 iulie 164[208]. A staţionat la Ilişua, unde lasă ţigle ştampilate: *AL(a)E FRONT(onianae)*[209]. Aici dedică inscripţii împăraţilor Hadrian[210], M. Aurelius Antoninus (Caracalla)[211], Severus Alexander[212], precum şi împărătesei Iulia Mamaea[213]; a primit succesiv supranumele imperiale *Antoniniana*[214] şi *Alexandriana*[215]. Inscripţiile ne fac cunoscute numele câtorva prefecţi din perioada când unitatea a staţionat în Dacia: *Ael(ius) Celer*[216], *T. Attius Tutor*[217], *T. Furius Victorinus*[218], *C. Iulius Apigianus*[219], *C. Iulius Atianus*[220], *T. Popilius Albinus*[221], *T. Vetullenus Nepos*[222].

Alte inscripţii (cele mai multe funerare) menţionează mai mulţi militari ai acestor trupe[223]. Dintre *principales*, reţinem mai întâi câţiva decurioni: *Aur. De[.....], dec(urio) alae*[224], *Val(erius) Vale[rianus], vet(eranus) ex de(curione) al(ae) Fro(ntonianae)*, care pune piatra soţiei sale *[...] Bonosa* (soţia pare a purta un nume celtic)[225] (el pare a fi identic cu *Val. Valerian[...], vet. ex de[c(urione) alae Frontonian]ae*, care pune piatra de mormânt unei copile de 13 ani[226]); *C. Val(erius) V[ita]lis, vet(eranus) ex [dec(urione)] alae Front(onianae)* şi *Val(erius) Lat[ill]us, dec(urio) a(lae)*[227]; alte inscripţii menţionează pe *Aurell. Vitellianus, sesq(uiplicarius)*[228], *[Va]l. Saturni[nu]s,*

[204] CIL, III, 6274 (= IDR, III/1, 107).

[205] N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 55, nr. 8 (vezi C. C. Petolescu, SCIVA, 35, 1984, 4, p. 376, nr. 221).

[206] IDR, I, 11 (= RMD, 35).

[207] IDR, I, 17 (= RMD, 47; CIL, XVI, 110: *tabella I*).

[208] IDR, I, 18-20.

[209] CIL, III, 8074, 4; D. Protase, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 251, nota 15: *ALAE FRONT.*

[210] D. Protase, în *Festschrift Betz*, p. 495-504 (= SCIVA, 36, 1985, 3, p. 249-253).

[211] CIL, III, 795, 796 (deteriorată; nu apare numele unităţii).

[212] CIL, III, 797.

[213] CIL, III, 798 (= ILS, 2494).

[214] CIL, III, 795; pe inscripţia de la Ilişua dedicată împăratului Hadrian (citată *supra*, nota 210), supranumele *Antoniniana* a fost adăugat ulterior.

[215] CIL, III, 797, 798 (= ILS, 2494).

[216] CIL, III, 789; cf. H. Devijver, PME, A 28.

[217] CIL, III, 5331 (= ILS, 2734); cf. PME, A 191.

[218] CIL, VI, 39440 (= ILS, 9002); cf. PME, F 100.

[219] CIL, III, 788; cf. PME, I 22.

[220] CIL, III, 786; cf. PME, I 28.

[221] CIL, XI, 4748; cf. PME, P 91.

[222] CIL, III, 793 (= ILS, 2495); cf. PME, V 82.

[223] Vezi K. Kraft, *Rekrutierung*, p. 162-164.

[224] CIL, III, 802.

[225] CIL, III, 805; cf. Kraft, *Rekrutierung*, p. 164, nr. 697.

[226] CIL, III, 808.

[227] CIL, III, 811.

[228] CIL, III, 791.

dupl(icarius) d(ecuriae)[229], *Aurel(ius) Themaes, librar(ius) al(a)e Fronto(nianae)*[230] (cognomen siro-semit). Mai multe menţionează simpli *equites*: *Ael. Quadratus*[231], *Apon...*[232], *Cocceius Iulius*[233], *C. Iul[...]*[234], *Val. Avitus*[235], fraţii *Citius Ioivai* (cu nume celtic) şi *Iustus*[236]; *[....]s Mucaporis* şi *Ael. Mu[c...]*[237], *Sola Mucatri*[238], un anonim călăreţ căruia îi pune inscripţia *Mucapuis*[239], un *Aurelius Brisanus*[240] - toţi cu nume traco-dacice; mai menţionăm pe *Ael. Maximus*, căruia îi ridică piatra funerară soţia sa Serena Licconis (*Licco* este nume illiric)[241].

În ceea ce priveşte divinităţile cărora se închină soldaţii acestei ale, menţionăm: dedicaţiile colective pe care le ridică în frunte cu prefecţii lor lui Mars[242], Epona[243], Fortuna Redux[244], Esculap şi Hygia[245]; dedicaţia unui veteran pentru Apollo[246]; de asemenea, închinarea pe care decurionii o fac pentru *Genius sanctus scolae decurionum*[247]. Două din închinările menţionate sunt prilejuite de evenimente din viaţa castrului: *ob restitutionem balinei* (dedicaţia pentru Fortuna Redux a prefectului Ael. Celer[248]); *ob resti[tut...]* (dedicaţia pentru zeii medicinei, a prefectului C. Iulius Atianus[249]).

De reţinut, în sfârşit, că dedicaţia pentru împăratul Severus Alexander s-a făcut de către trupă *ex quaestura [sua] dedicante Iasdio [Domi]tiano, leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*[250].

LES TROUPES AUXILIAIRES DE LA DACIE ROMAINE

RÉSUMÉ

Après les trois livres consacrés aux légions romaines (voir note 2), le répertoire des troupes auxiliaires s'inscrit comme une nouvelle contribution à l'étude de l'armée romaine de la Dacie. Ce repertoire est conçu à paraître en trois séries (ailes; cohortes; *nationes* et *numeri*); enfin, une quatrième série, de synthèse et conclusions, et qui sera suivie d'un substantiel résumé de cette étude.

229 CIL, III, 811.
230 CIL, III, 804; vezi S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană*, I, Bucureşti, 1981, p. 241.
231 CIL, III, 800.
232 CIL, III, 801.
233 CIL, III, 806.
234 CIL, III, 7629.
235 CIL, III, 7627.
236 CIL, III, 807; cf. Kraft, *Rekrutierung*, p. 163–164, nr. 692.
237 CIL, III, 799.
238 CIL, III, 787.
239 CIL, III, 809.
240 D. Protase, Materiale, 4, 1957, p. 320-321, nr. 2; cf. I. I. Russu, ActaMN, 4, 1967, p. 90.
241 D. Protase, *loc. cit.*, p. 320, nr. 1; cf. I. I. Russu, *Illirii*, Bucureşti, 1969, p. 222.
242 CIL, III, 793 (= ILS, 2495).
243 CIL, III, 788.
244 CIL, III, 789; vezi şi 790 - dedicaţie anonimă (fragmentară) *Fo[rtunae] R[educi]*.
245 CIL, III, 786.
246 CIL, III, 787.
247 CIL, III, 7626.
248 CIL, III, 789.
249 CIL, III, 786.
250 CIL, III, 797.

STUDIUL PALINOLOGIC AL DEPOZITELOR CUATERNARE DIN AŞEZAREA PALEOLITICĂ DE LA GIURGIU-MALU ROŞU

de LILIANA STOIAN

Aşezarea paleolitică de la Giurgiu–Malu Roşu se găseşte în partea de SE a Câmpiei Române. Ea se află la aproximativ 0,700 km E–NE de oraşul Giurgiu şi a fost descoperită în anul 1952. În această aşezare s–au efectuat săpături în anii 1958–1960, ele fiind reluate, după o întrerupere de peste 30 ani, în anii 1992–1993. Ultimele două campanii de săpături însumează o suprafaţă de cca 180 m^2 (1992–1993) şi cca 120 m^2 (1994)[1].

Probele care au făcut obiectul studiului microfloristic de faţă au fost recoltate de pe peretele nordic al aşezării paleolitice de la Malu Roşu unde, pe o grosime de 6 m, s–au interceptat următoarele sedimente:

– la partea superioară se dezvoltă un nivel de sol negru, actual (0,2 m grosime);

– urmează un sol negru–cenuşiu care trece la un sol cenuşiu–gălbui (0,5 m), la partea lui inferioară conţinând ganguri de rozătoare. Primele trei niveluri de soluri conţin, din punct de vedere arheologic, resturi de locuire postpaleolitice;

– între 1,2–1,4 m apare un sol de tranziţie gălbui–cenuşiu, cu ganguri de rozătoare, reprezentând un prim strat cu piese litice atribuit aurignacianului;

– între 1,4–1,7 m se dezvoltă un loess fin, gălbui, cu nuanţe alburii, cu foarte rare piese litice;

– secvenţa cuprinsă între 1,7–2,6 m o formează un loess galben–roşcat deschis cu numeroase piese litice aparţinând primului strat aurignacian, alcătuit din trei niveluri (Ia–Ib–Ic);

– restul profilului este steril din punct de vedere arheologic şi este alcătuit dintr–o alternanţă de loessuri galben–roşcat deschise, cu slabe acumulări de carbonaţi, care trec, la partea inferioară, la loessuri galben–roşcate cu fragmente de calcare („păpuşi de calcar").

Probele palinologice au fost prelevate din 10 în 10 cm, pe întreaga succesiune descrisă mai sus (60 de probe). Dintre acestea, au fost analizate palinologic 27 probe, frecvenţa granulelor din fiecare probă fiind reprezentată în diagrama din fig. 1. Astfel, probele situate la partea superioară a profilului conţin între 650–1500 granule/gram de sediment, majoritatea probelor care provin din loessuri au între 100–600 granule/gram de sediment, iar unele probe (de ex. 43, 29, 33, 11, 47) conţin între 5–50 granule/gram de sediment.

[1] Gh. Rădulescu şi M. Ionescu, SCIV, 5, 1954, 1-2, p. 326; C. S. Nicolaescu-Plopşor şi colab., SCIV, 7, 1956, 3-4, p. 223-233; Al. Păunescu, Gh. Rădulescu şi M. Ionescu, Materiale, 7, 1962, p. 127-132; idem, Revista Muzeelor, 1, 1964, 2, p. 108-109.

S C I V A, tomul 46, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie 1995, p. 51–62

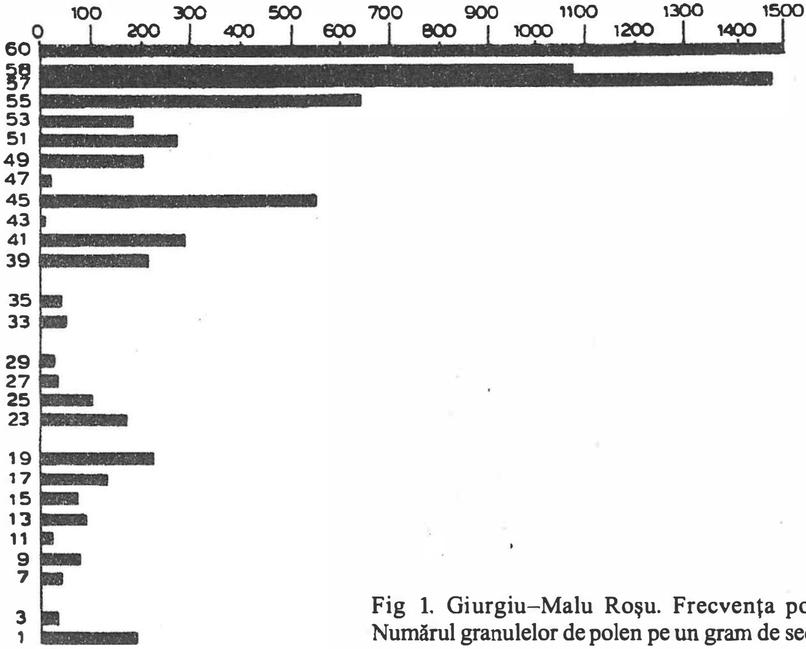

Fig 1. Giurgiu–Malu Roşu. Frecvenţa polinică. Numărul granulelor de polen pe un gram de sediment.

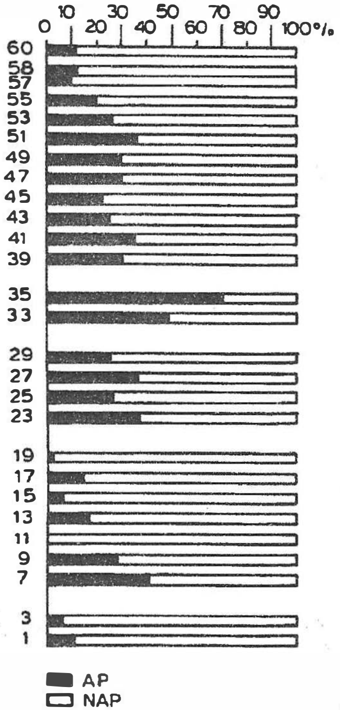

Fig. 2. Giurgiu–Malu Roşu. Frecvenţa polenului de arbori şi a plantelor ierboase.

În probele studiate, materialul polinic este foarte bine conservat. Se întâlnesc puţine cazuri în care polenul a fost resedimentat (mai ales spre partea inferioară a profilului). Alături de spori şi polen, probele conţin fitoplancton (specific domeniilor lacustre, dulcicole) şi fragmente de ţesuturi vegetale. Polenul, în cea mai mare parte, aparţine plantelor ierboase, coniferelor şi elementelor din grupa stejărişului amestecat.

Comentând diagrama din fig. 2 remarcăm faptul că, la partea superioară a profilului, domină plantele ierboase, specifice unui climat arid, uscat şi rece; între 2,3–2,6 m elementul arboricol deţine ponderea maximă (70 %), umiditatea ridicată făcând posibilă înaintarea pădurilor către regiunile de stepă (existenţa pădurilor „galerii" în lungul ariilor fluviatile

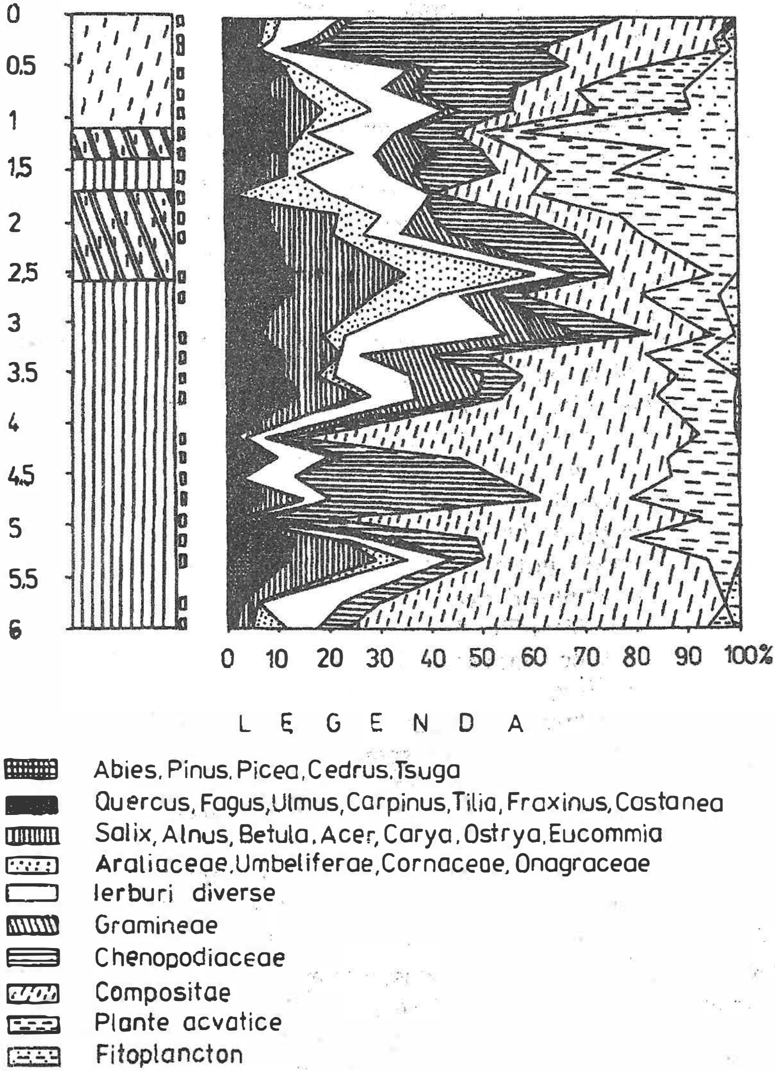

Fig 3. Giurgiu–Malu Roşu. Diagrama polinică sintetică.

concomitent cu depunerea loessului). La partea inferioară a profilului (între 3–6 m) are loc revenirea la un climat arid urmată de intensificarea sedimentării loessului, fapt ce a impus schimbarea peisajului de pădure sau de silvostepă cu unul stepic.

Pentru interpretarea statistică a rezultatelor obținute am întocmit o diagramă polinică sintetică (fig. 3), în care asociațiile microfloristice au fost grupate pe baza criteriilor ecologice.

Intervalul cuprins între 600–570 cm se caracterizează prin dezvoltarea exuberantă a plantelor ierboase, în special unele genuri din familia *Compositae* (5 %), *Boraginaceae*, *Urticaceae*, *Primulaceae*, *Campanulaceae* și *Fabaceae* (7 %). Polenul de arbori deține doar 10,5 %, fiind prezenți următorii taxoni: *Alnus*, *Tilia*, *Betula*, *Acer* și *Fagus*. Sporii apar sporadic și aparțin ciupercilor și plantelor acvatice. Secvența analizată indică o stepizare accentuată, condițiile climatice permițând dezvoltarea arborilor termofili în lungul ariilor fluviatile.

Între 570–500 cm apar modificări în alcătuirea covorului vegetal prin apariția coniferelor, a elementelor stejărișului amestecat și, într–o mai mică măsură, a ierburilor higrofite și acvatice. Polenul de conifere identificat în loessuri aparține următoarelor genuri: *Abies*, *Picea omorica* și *Tsuga diversifolia* (9 %). Dintre foioasele mezofite domină genurile: *Quercus*, *Carpinus* și *Tilia* (26 %), la care se adaugă *Salix*, *Betula*, *Carya*, *Acer* și *Alnus*, care se dezvoltau în zona de luncă sau/ și pe grindurile fluviatile.

Concomitent cu extinderea vegetației arboricole termofile, spațiile libere continuau să fie ocupate de plantele ierboase (*Compositae*–5 %, *Chenopodiaceae*–6 %, *Gramineae*–5 %, *Labiatae* și *Urticaceae*–9 %.

Existența mlaștinilor și/sau ochiurilor cu apă liberă în lungul actualului curs al Dunării a permis dezvoltarea plantelor acvatice aparținând următoarelor genuri: *Nyssa*, *Nymphaea*, *Lemna*, *Azolla*, *Pedicularis*, *Sparganium*, *Potamogeton* (21 %).

Pentru acest interval putem aprecia că a avut loc o ameliorare a climei care a dus la transformarea peisajului predominant stepic în unul silvatic.

Între 500–400 cm revin asociațiile cu *Compositae* și *Chenopodiaceae* (50–75 %). Pădurea de foioase este bine dezvoltată între 470–500 cm, în alcătuirea ei intrând următoarele elemente termofile: *Tilia*, *Carpinus*, *Ulmus*, *Carya*, *Betula* și *Alnus* (15 %). Plantele acvatice sunt reprezentate prin: *Lemna*, *Nyssa*, *Polypodiaceae*, *Azolla*, *Sparganium* (20 %).

Retragerea elementelor termofile, ca urmare a răcirii climei, a fost surprinsă între 410–470 cm când mai vegetau, sporadic, *Fagus*, *Carpinus*, *Alnus* (1–3 %) alături de *Abies*, *Sciadopytis verticillata* și *Cedrus* (6 %). Restul covorului vegetal era alcătuit din plante ierboase (*Compositae*, *Chenopodiacea*, *Labiatae*, *Gramineae*, *Linaceae*, *Boraginacea*).

Începând cu cm 400 are loc o încălzire treptată a climei concomitent cu restrângerea ariei de dezvoltare a ierburilor xerofite. Momentul maxim de încălzire este atins la 260 cm, adică în baza nivelului de loess galben – roșcat cu piese litice aparținând nivelului I aurignacian. În cadrul acestui interval își face apariția, pentru prima dată în profilul analizat, polenul de *Pinus*, *Picea excelsa*, *Cupressaceae*, alături de *Abies* (7 %).

Foioasele mezofite și higrofite domină spectrul polinic al intervalului cuprins între 370-400 cm prin genurile: *Fagus*, *Quercus*, *Carpinus*, *Fraxinus*, *Ulmus*, *Salix*, *Betula* și *Alnus*.

Secvenţa cuprinsă între 370-330 cm este dominată de *Gramineae* (15 %), *Compositae* (30 %), *Chenopodiacea* (20 %), sporadic fiind prezente următoarele familii: *Rubiacea*, *Caprifoliacea*, *Cyperaceae*, *Polygonaceae*, *Labiatae*, *Cornaceae*, *Fabaceae*.

Aici procesul de încălzire a climei a fost destul de accentuat şi a permis dezvoltarea unei vegetaţii în care apar elemente tipic pliocene, cum ar fi: *Pterocarya*, *Carya*, *Sapotaceae*, *Onagraceae*, *Juglans*, *Araliaceae*, *Umbeliferae*, *Ericaceae*, *Celtis*, care ating maximul de dezvoltare între 250-260 cm (25 %).

Concomitent cu aceasta se constată participarea foioaselor higrofite (*Salix*, *Alnus*, *Betula*), în procente cuprinse între 14-23 %.

Intervalul cuprins între 250-170 cm se caracterizează prin reducerea, până la dispariţie, a polenului de conifere (1 %), din care mai persistă doar *Pinus*, *Abies* şi *Cedrus*. Foioasele termofile (35 %) sunt dominate de *Ulmus*, *Quercus*, *Salix*, *Betula*, la care se adaugă genurile *Fagus*, *Carpinus*, *Alnus*, *Acer*. Ierburile higrofite şi acvatice ating dezvoltarea maximă la partea superioară a acestui interval.

Nivelul de loess situat între 170-140 cm, cu foarte rare piese litice aurignaciene conţine 40 % polen aparţinând plantelor acvatice, la care se adaugă fitoplanctonul caracteristic apelor dulci (*Monogemmites*, *Sculptyzygodites*, *Cysta*).

Dintre conifere se mai păstreză, sporadic, *Abies*, *Pinus haploxylon*, *Cunninghamia lanceolata*, *Cupressaceae* (1 %).

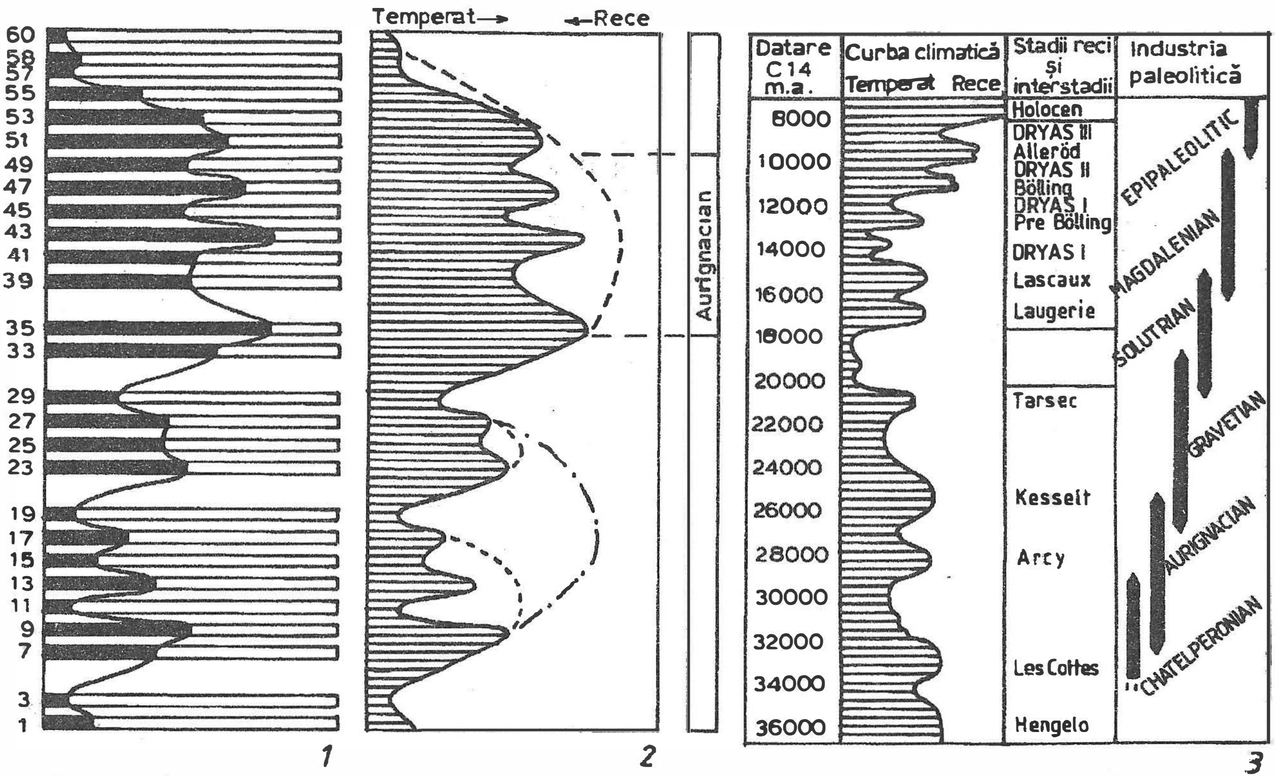
Pădurile de foioase sunt dominate de *Ulmus*, *Carpinus*, *Salix*, acompaniate de *Fagus*, *Quercus*, *Tilia*, *Alnus*, *Acer*. Restul spectrului polinic este alcătuit din plante ierboase (33 %), dominante fiind genurile: *Genţiana*, *Glyceria fluitans*, *Polygala*. Dintre elementele termofile pliocene se mai păstreză genurile *Pterocarya*, *Carya*, *Platycarya*.

Secvenţa cuprinsă între 140-110 cm conţine piese litice atribuite stratului II aurignacian. Din punct de vedere palinologic aceasta se caracterizeză prin lipsa coniferelor, prezenţa foioaselor mezofite (*Fagus* şi *Carpinus*), a celor higrofite (*Salix* şi *Betula*); plantele ierboase (*Gramineae*, *Urticaceae*, *Boraginaceae*, *Chenopodiaceae*, *Compositae*) sunt de asemenea prezente.

Dezvoltarea domeniului lacustru şi a mlaştinilor este accentuată (50 %), plantele acvatice fiind prezente prin genurile: *Selaginella*, *Isoétes echinospora*, *Lemna*, *Myriphyllum*, *Nymphaea*.

Depunerea solurilor de la partea superioară a profilului, între 0-100 cm (reprezentând stratul postpaleolitic) s–a făcut în condiţiile unui climat cald temperat şi umed. Covorul vegetal era alcătuit din *Coniferae* (*Pinus*, *Picea excelsa*, *Abies*, *Cupressaceae*), *Quercetum mixtum* (*Quercus*, *Fagus*, *Carpinus*, *Ulmus*, *Fraxinus*, *Alnus*, *Salix*, *Betula*) şi o serie de elemente termofile (*Umbeliferae*, *Anacardiaceae*, *Araliaceae*, *Platycarya*). Plantele acvatice şi fitoplanctonul apar cu totul sporadic.

Spectrul polinic al părţii superioare a profilului este dominat de *Chenopodiaceae* şi *Compositae* (80 %), care imprimă peisajului un caracter predominant stepic.

Curba climatica desenata pe baza datelor sporopolinice

Palinologie, preistorie și datări absolute (după A. Leroi-Gourhan)

Fig. 4.1, 2, Giurgiu–Malu Roșu. Reprezentarea grafică a curbelor paleoclimatice rezultate din interpretarea datelor sporo-polinice;3 Giurgiu–Malu Roșu. Tabel de corelație a datelor palinologice, arheologice și datări absolute (după A.Leroi-Gourhan).

INTERPRETAREA REZULTATELOR

Studiul microfloristic al profilului de la Giurgiu-Malu Roşu a scos în evidenţă mai multe elemente de încălzire şi răcire a climei, aceste oscilaţii climatice putându–se observa pe curbele paleoclimatice trasate pe criterii palinologice (fig. 4/1–2).

La partea superioară a profilului, pe primii 2,5 m, se remarcă tendinţa generală de încălzire a climei, în care s–au putut separa trei oscilaţii climatice, cu caracter local sau regional, mai reci. Această încălzire poate fi corelată cu cea care a avut loc în pleistocenul superior în Europa Centrală (fig. 4/3 şi fig. 5), în faza terminală a glaciarului Würm (fig. 4/3).

Între 2,5–3,3 m climatul devine arid şi uscat, dominat de *Compositae* şi *Chenopodiaceae*, peisajul are un caracter stepic. Această răcire se poate corela cu cea care a avut loc în Europa Centrală.

Secvenţa cuprinsă între 3,3–5,7 m corespunde unei tendinţe generale de încălzire a climei. Acest moment de încălzire puternic influenţat de condiţiile paleogeografice şi geomorfologice locale, nu este uniform, iar oscilaţia climatică înregistrată între 4,0–4,3 m consemnează un moment de răcire maximă în interiorul intervalului cald. Aceasta corespunde cu extinderea stepei şi retragerea elementului arboricol către zonele colinare concomitent cu depunerea loessului. Prin corelaţie cu diagrama din fig. 4/3, încălzirea ar fi putut avea loc în urmă cu 28 000 – 30 000 ani B.P.

Studiul palinologic a scos în evidenţă unele aspecte geomorfologice şi paleogeografice ale părţii de SE a Câmpiei Române. Astfel, pe actualul curs al Dunării, în paleoliticul superior existau mlaştini şi ochiuri de apă liberă, populate de plante acvatice şi fitoplancton dulcicol.

Influenţa Lacului Panonic din partea vestică a teritoriului României se făcea simţită şi aici, mai ales în perioadele când se dezvoltă puternic elemente floristice specifice unui climat cald, mediteranean.

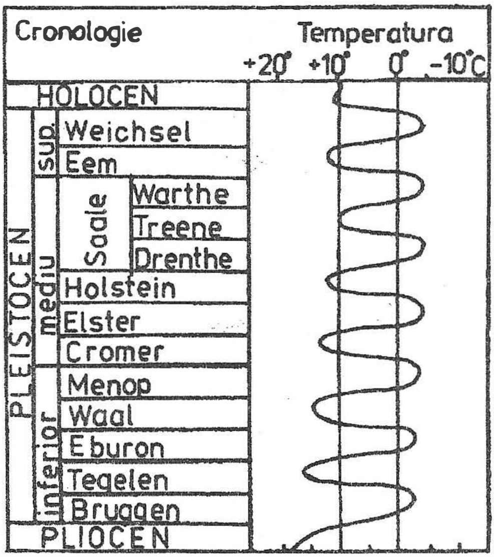

Fig. 5. Giurgiu–Malu Roşu. Tabel privind schimbările de temperatură estimate pentru durata fazelor glaciare şi interglaciare pleistocene din Europa Centrală (după L.A.Frakes, 1979).

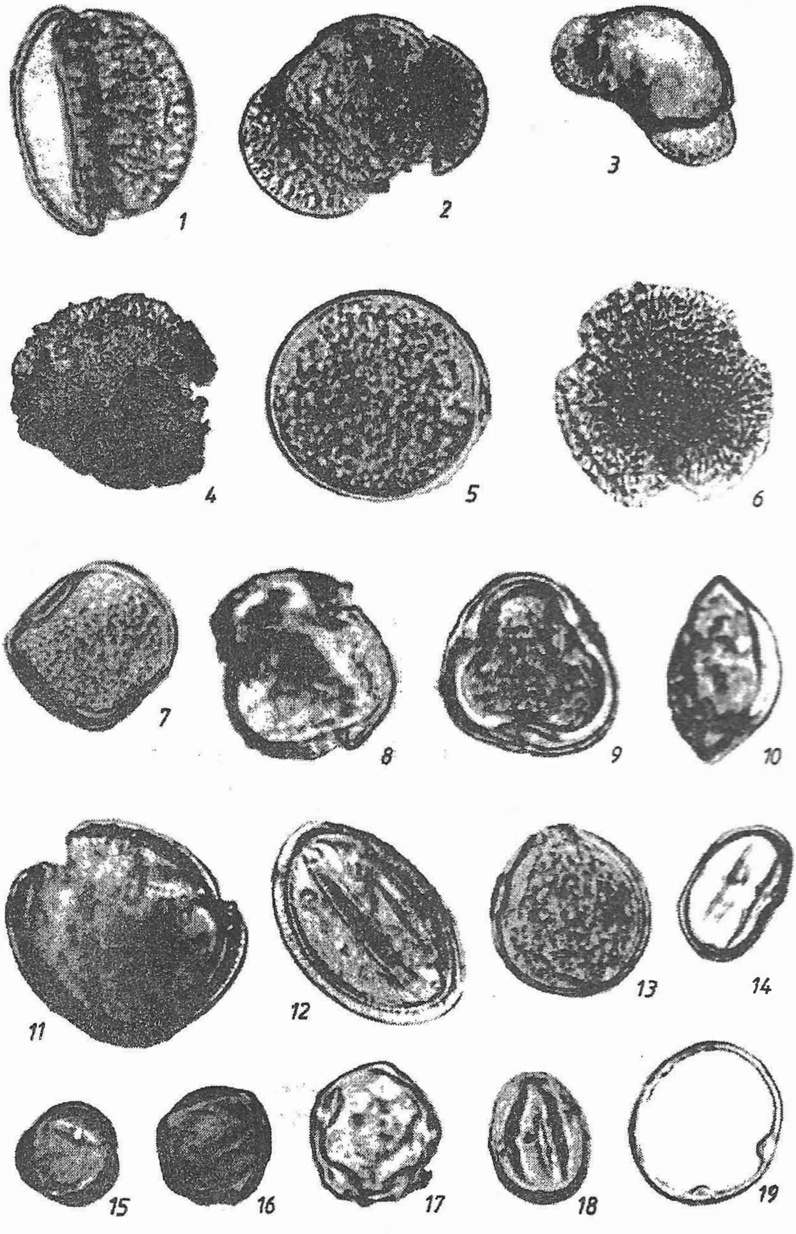

Fig. 6. 1,2 *Abies sp.*, 0,0 - 0,1 m; 3 *Pinus tip silvestris*, 0,0 - 0,1 m 4 *Tsuga diversifolia*, 5,4 - 5,3 m; 5, 7, 13 *Carpinus sp.*, 0,0 - 0,1 m; 2,1 - 2,2 m; 4,1 - 4,2 m; 6 *Convolvulaceae*, 2,7 - 2,8 m; 8, 9 *Tilia cordata*, 4,7 - 4,8 m; 5,1 - 5,2 m; 10 *Ginko sp.*, 3,7 - 3,8 m; 11, 12 cf *Cruciferae*, 0,0 - 0,1 m; 14 *Eucommia sp.*, 0,0 - 0,1 m; 15 *Artemisia sp.*, 0,1 - 0,2 m; 16 nedeterminat, 0,3 - 0,4 m; 17 *Alnus sp.*, 5,4 - 5,5 m; 18 *Anacardiaceae*, 1,9 - 2,0 m; 19 cf. *Campanula sp.*, 0,3 - 0,4 m. Toate mărite de 1600 ori.

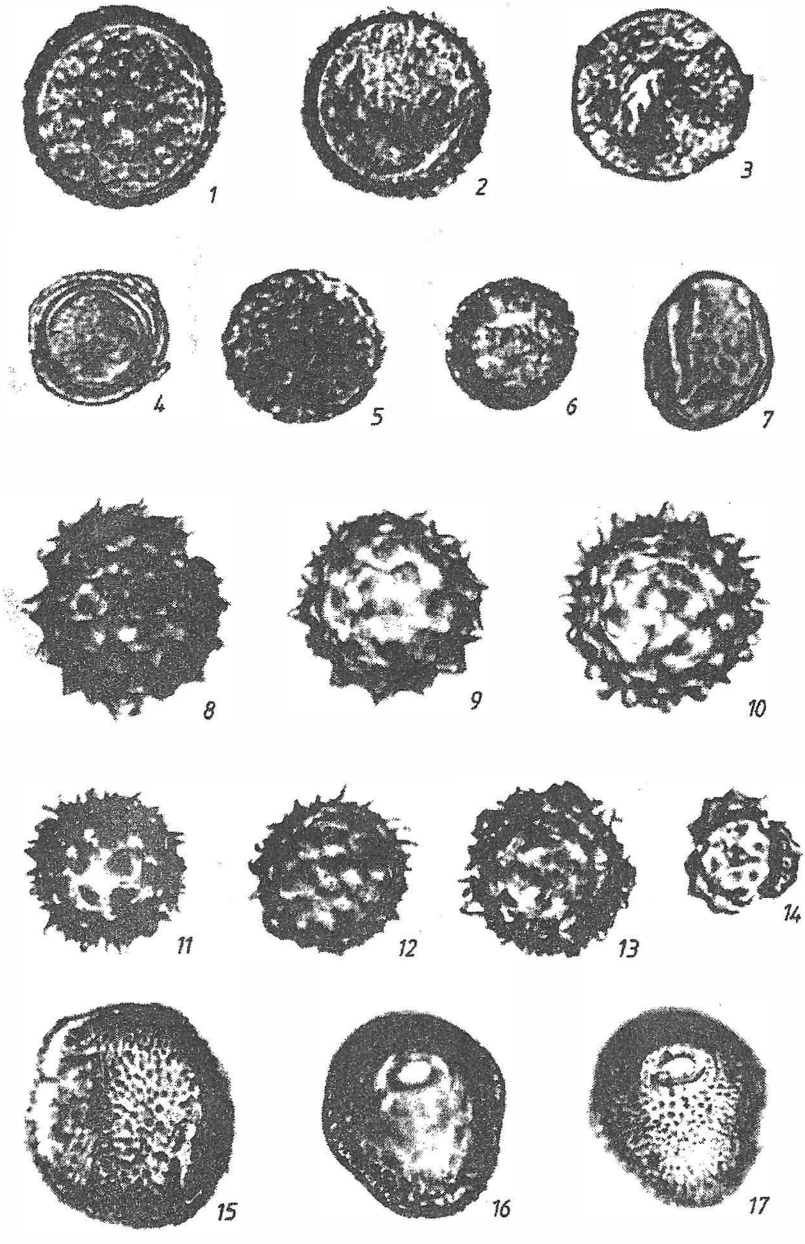

Fig. 7. 1,2,3,5,6 *Zygnemataceae*, 0,0 - 0,1 m; 4,7 - 4,8 m; 4 *Euphorbiaceae*, 5,9 - 6,0 m; 7 *Polypodiaceae*, 1,9 - 2,0 m; 8 *Compositae*, 0,0 - 0,1 m; 9, 10, 11, 12, 13 spori de fungi, 14 *Artemisia sp.*, 0,0 - 0,11 m; 15, 16, 17 nedeterminat, 3,5 - 3,6 m; 4,5 - 4,6 m. Mărite de 1600 ori.

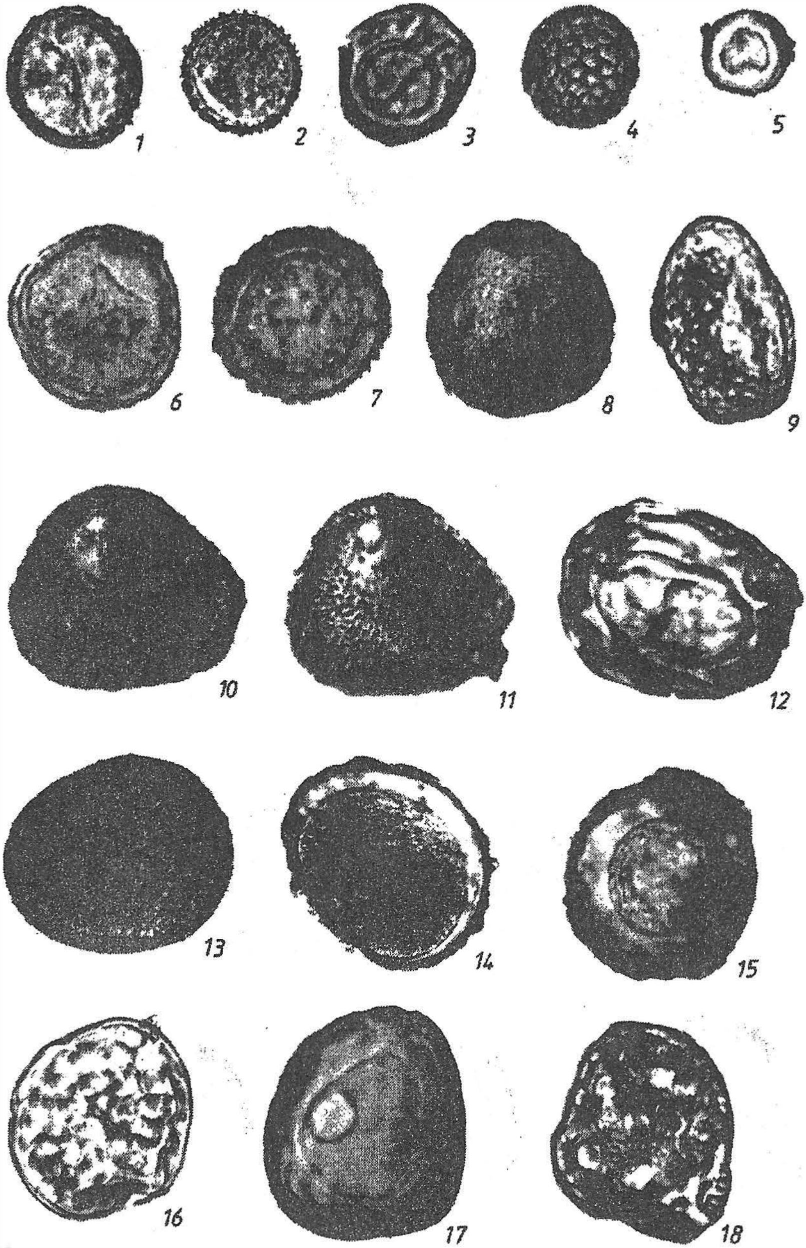

Fig. 8. 1, 2, 6, 7, 9 *Zygnemataceae*, 0,0 - 0,1 m; 3,5 - 3,6 m; 3, 5, 12, 14, 15 spori de alge, 0,0 - 0,1 m; 4 cf. *Polygonum persicaria*, 0,0 - 0,1 m; 8, 16, 18 spori de fungi, 0,5 - 0,6; 0,9 - 1,0 m; 2,1 - 2,2 m; 10, 11, 13, 17 nedeterminat, 0,0 - 0,1 m; 1,9 - 2,0 m; 4,1 - 4,2 m; Mărite de 1600 ori.

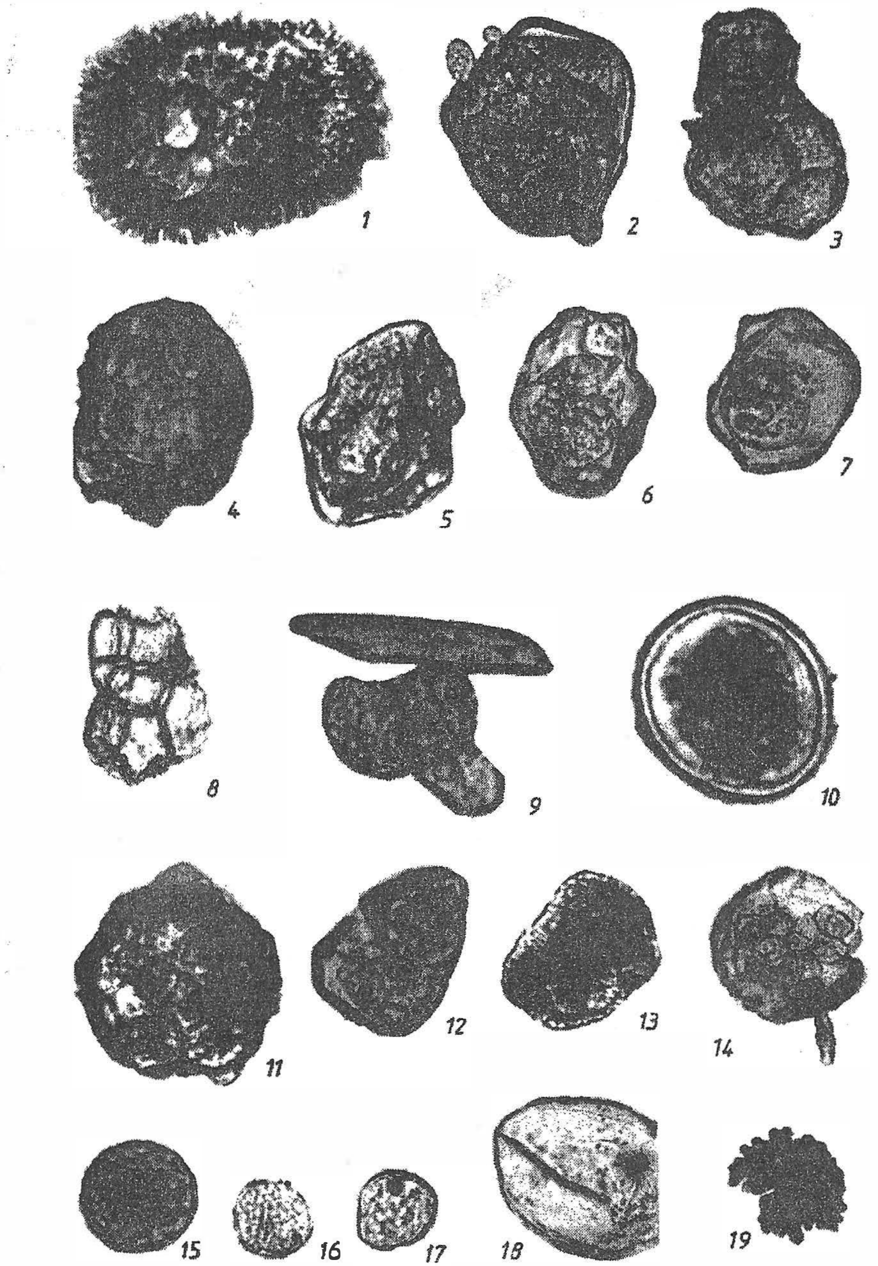

Fig. 9. 1, 2, 11, 13, 14 nedeterminat, 0,0 - 0,1 m; 0,3 - 0,4 m; 0,5 - 0,6 m; 3, 8, 9 *Dinoflagelatae*, 0,0 - 0,1 m; 1,5 - 1,6 m; 1,9 - 2,0 m; 4, 5, 6, 7, 12, 18 spori de alge, 0,0 - 0,1 m; 3,7 - 3,8 m; 4,3 - 4,4 m; 10 *Concenticysta* sp., 0,0 - 0,1 m; 15, 16, 17 *Chenopodiaceae*, 0,0 - 0,1 m; 1,9 - 2,0 m; 19 *Entophlyctis*, 3,7 - 3,8 m. Mărite de 1600 ori.

În lungul ariilor fluviatile existau aşa-numitele „păduri galerii", înaintarea pădurilor către regiunile stepice fiind posibilă datorită excesului de umiditate. Această înaintare a pădurilor a avut loc concomitent cu depunerea loessului (astfel se poate explica existenţa polenului de arbori în loessuri).

Intensificarea sedimentării loessului s-a făcut în condiţiile unui climat arid, ceea ce a dus la retragerea pădurilor către zonele colinare şi apariţia unui peisaj predominant stepic.

THE PALYNOLOGICAL STUDY OF THE QUATERNARY DEPOSITS FROM THE GIURGIU – MALU ROŞU PALEOLITHICAL SETTLEMENT

ABSTRACT

The palynological analysis of the actual loess and sediments wich have been sampled from palaeolithical settlement from Giurgiu–Malu Roşu, has revealed interesting data concerning the palaeoclimate and palaeogeography of the Upper Pleistocene.

The palaeoclimatic curves obtained emphasize a few, either local or regional, climatic oscillations, which can be correlated with thoseoccurring in Central and Western Europe at the end of Pleistocene.

The Aurignaciane culture from Gurgiu–Malu Roşu has evolved within a period of time characterized by a warm, humide climate.

EXPLANATION OF THE FIGURES

Fig. 1. Giurgiu–Malu Roşu. Pollen frequency. The number of pollen grains per gram of sediment.

Fig.2. Giurgiu–Malu Roşu. Pollen frequency of trees and herbaceus plants.

Fig.3. Giurgiu–Malu Roşu. Synthetic pollen diagram.

Fig.4.1,2,4. Giurgiu–Malu Roşu. Graphical representation of palaeoclimatic curves obtained by interpreting the pollen data; 3. Giurgiu–Malu Roşu. Table of correlation of palynological, archaeological and absolute age data.

Fig.5. Giurgiu–Malu Roşu. Temperature change etimation during the glacial and interglacial phases from Central Europe (after L.A. Frakes 1979).

SPADE DIN SECOLUL AL XII-LEA ÎN MUZEELE DIN ROMÂNIA*

de RADU R. HEITEL

În spaţiul intracarpatic al Transilvaniei, în special după domnia regelui Ladislau I (1077–1095) se pot sesiza, pe plan cultural, aspecte anunţând începuturile unei noi faze a istoriei medievale a acestei provincii. Pornind de la această constatare se conturează o seamă de obiective şi direcţii de cercetare ale arheologiei secolului al XII-lea. Se impune, între altele, cu necesitate, identificarea tipurilor de arme caracteristice epocii în discuţie. Este motivul pentru care în paginile de faţă prezentăm mai multe spade aflate în diferite muzee din ţară, care din punct de vedere tipologic aparţin probabil secolului al XII-lea.

Prima spadă pe care o menţionăm este aceea aflată în Muzeul de Istorie din Agnita (nr. inv.3563)[1]. Spada din fier a fost descoperită la **Bruiu (jud. Sibiu)**, în punctul numit *Făget* (fig. 1/c şi 2/b). Lama are o lungime de 96 cm, iar sub gardă lăţimea maximă de 6 cm. Limba mânerului, inclusiv butonul, are o lungime de 20 cm. Diametrul butonului este de 5 cm. Garda, cu braţele aplecate, are o lungime totală de 19,5 cm. Se remarcă şanţurile mediane duble dispuse pe jumătatea superioară a lamei şi decorurile (din alamă ?) compuse din cerculeţe dispuse cruciform în cadrul altora formând un cerc. Acest decor, aflat sub gardă, pare să se fi repetat (?) pe treimea superioară a lamei. Datarea din ultima treime a sec. XII ni se pare plauzibilă. După unele informaţii, pe care încă nu le-am putut verifica, o spadă asemănătoare s-ar afla la Muzeul Brukenthal. O altă spadă (inedită), cu certitudine mai timpurie, există în colecţiile Muzeului Unirii din Alba Iulia[2].

O spadă de fier prezentând un deosebit interes - datorită şi contextului în care a fost descoperită - se află în Muzeul de Istorie din Sighişoara (nr. inv.2485)[3]. Spada (fig. 1/a-b; 2/a) a fost descoperită la **Sighişoara**, într-un mormânt de înhumaţie aflat pe locul actualului teren de fotbal. Rămâne o problemă deschisă dacă acest mormânt a fost izolat sau a aparţinut unui cimitir rămas neidentificat. În mormânt, făcând parte din inventarul funerar, s-a găsit şi o cană smălţuită, care păstrează pe corp - după o opinie exprimată relativ recent[4] - *semne runice*. De subliniat este şi faptul că spada a fost descoperită cu *lama îndoită* (ritual cunoscut în lumea germanică).

* Sub un titlu dat de redacţie, publicăm aici o parte din ultima contribuţie încredinţată de regretatul Radu Heitel revistei Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie. Mulţumim D-nei Suzana Heitel pentru consimţământul dat.

[1] Mulţumim şi pe această cale fostei directoare a Muzeului de Istorie din Agnita, d-na Mariana Daneş (azi la Muzeul Brukenthal din Sibiu), pentru sprijinul acordat cercetărilor noastre.

[2] Se pare că spada provine din colecţia Bathyaneum şi a intrat în posesia muzeului din Alba Iulia în cursul anului 1905; nu are şanţ median (nr.inv.vechi 5228?).

[3] Mulţumim şi pe această cale colegului G. Baltag (Sighişoara) pentru informaţiile şi sprijinul acordat cercetărilor noastre.

[4] Opinie exprimată de colegul K.Z. Pinter (Sibiu).

S C I V A, tomul 46, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie 1995, p. 63–66

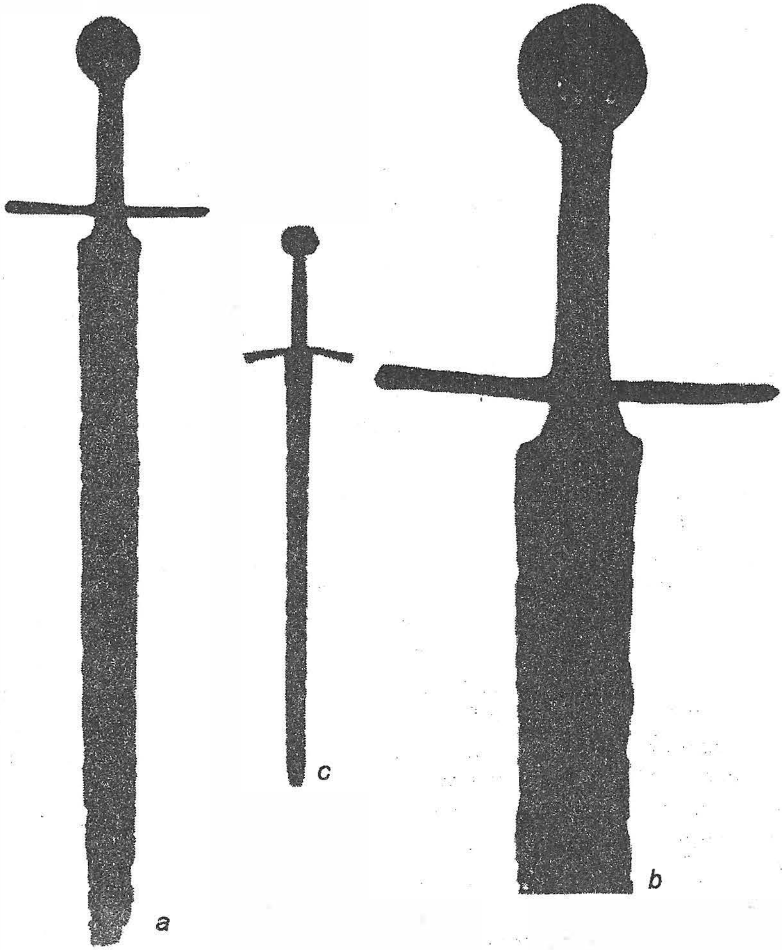

Fig.1. Spadele de la Sighişoara (1/a-b) şi Bruiu (1/c). Fotografii, scări diferite.

Spada, desdoită de descoperitori, are acum lungimea lamei de 62,5 cm, iar sub gardă lăţimea de 5,2 cm (spre vârf 4,2 cm). Lama este nedecorată şi are şanţ median dublu. Garda are o lungime de 17 cm, cu o lăţime maximă de 2 cm. Butonul circular, cu faţete concave, are diametrul maxim de 5,3 cm.

În actualul context, tot din Transilvania (loc de descoperire necunoscut) mai este de amintit o spadă păstrată întreagă, prezentând unele detalii ieşite din comun. Ea se află la Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca. Un desen al ei, precum şi unele detalii de ordin decorativ (având însă, se pare, un caracter simbolic) de pe butonul mânerului, au fost publicate de K.Horedt[5]. Din

[5] Cf. K.Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p.149 şi fig.62/2.

păcate nu se dau dimensiunile[6], dar desenele şi comentariul autorului sunt suficiente pentru o încadrare, atât de ordin tipologic, cât şi cronologic, ferită de erori grave.

Forma lamei, cu o pronunţată îngustare spre vârf, şanţul median precis trasat, lungimea mânerului şi forma butonului, precum şi forma gărzii, toate ar pleda pentru o încadrare, mai degrabă, în prima jumătate a sec. XII; o încadrare, spre care înclină, dealtfel, şi K. Horedt[7]. În legătură cu datarea acestei piese sunt, totuşi, de reţinut câteva amănunte. Butonul prezintă – fapt destul de evident – o formă apropiată de aceea tronconică cu o bază convexă, care, într-adevăr, îl apropie direct de tipul IX stabilit de A. Ruttkay[8]. Ceea ce este ieşit din comun este decorul realizat din argint pe ambele feţe ale butonului, reprezentând, pe o parte, aproape sigur, pe Sf. Gheorghe călare, purtând o lance, iar pe alta balaurul. Este deci vorba de cunoscuta reprezentare în arta creştină a Sfântului Gheorghe ucigând balaurul şi de legenda având o mare circulaţie în epocă, în urma luptelor purtate de ulterior sanctificatul rege Ladislau I împotriva pecenegilor şi cumanilor.

Două spade databile în secolul al XII-lea am văzut, mai de mult, şi în expoziţia Muzeului Militar din Bucureşti [9], dar nu am reuşit încă să stabilim provenienţa lor.

Ultima spadă pe care o mai amintim constituie şi ea un exemplar ieşit din comun, între altele şi pentru că a apărut la sud de Carpaţi. Este vorba de spada descoperită în satul **Popoveni** (jud. Dolj), publicată în anul 1922[10]. Lungimea lamei este 91,5 cm. La partea superioară lăţimea lamei este de 5,5 cm. Garda lipseşte. Limba mânerului, fără buton, are o lungime de 19 cm. Butonul este circular şi

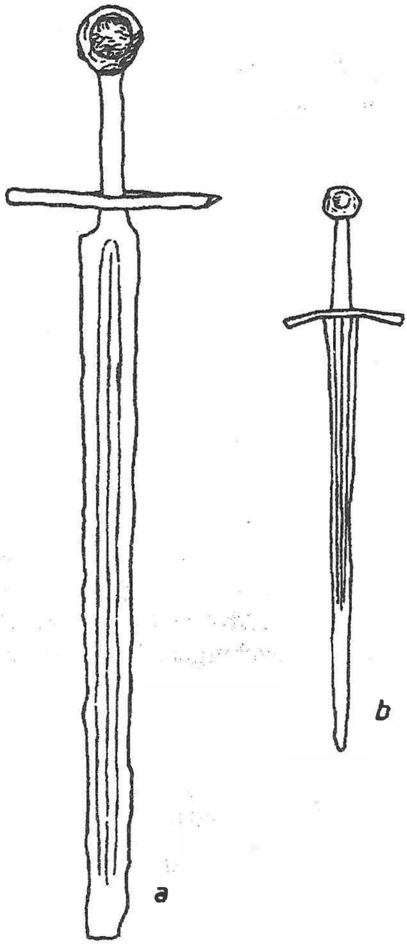

Fig.2. Spadele de la Sighişoara (2/a) şi Bruiu (2/b). Desen, scări diferite.

[6] S-ar putea ca dimensiunile să fi fost precizate într-o lucrare mai veche a lui K. Horedt, din *Emlékkönyv Kelemen Lajos*, Cluj, 1957, p. 339-340, fig. 335, lucrare care, pe moment, nu ne-a fost accesibilă.

[7] K. Horedt, *Siebenbürgen...*, loc.cit.

[8] A.Ruttkay, SlovArch 24 1976, p. 254, 249, fig. 1. S-ar părea că după structura ei şi forma butonului, spada de la Cluj constituie rezultanta unei evoluţii a spadelor de tip X Petersen din secolele X-XI.

[9] Este vorba de vechea expoziţie a Muzeului Militar. Azi sediul muzeului a fost mutat şi expoziţia complet restructurată.

[10] C.S. Nicolăescu-Plopşor, Arhivele Olteniei 1, 1922, p. 81.

decorat pe ambele fețe cu un motiv cruciform. S-ar părea că motivele decorului (din alamă), ușor în relief, ar constitui capetele unui nit. Lama are – lucru mai rar întâlnit – o nervură mediană ce desparte două șanțuri și prezintă și ea motive decorative lucrate din alamă. Motivele decorative sunt dispuse pe ambele fețe, în treimea superioară, la 13 cm sub nivelul la care trebuie să se fi aflat garda. Ele constau din câte un cerculeț în care apar un motiv cruciform și unul în *S*. Cu excepția motivelor decorative ale spadei publicate de K.Horedt, toate cele amintite aci au fost lucrate în tehnica inserării metalului în metal *(Tauschierung)*[11].

Am ținut să atragem atenția asupra acestor spade databile în secolul al XII-lea, unele inedite, fără a intra în discuția asupra originilor lor occidentale, deoarece preocupările altor cercetători în domeniul dat au atins deja un stadiu destul de avansat[12].

SCHWERTER AUS DEM 12. JH. IN DEN MUSEEN RUMÄNIENS

ZUSAMMENFASSUNG

Es werden vier Eisenschwerter vorgelegt, die typologisch dem 12.Jh. angehören. Sie stammen aus Bruiu-Braller, Jud. Sibiu (Museum Agnita-Agnetheln, Inv.Nr.3563, Abb. 1/c und 2/b)[1], Sighișoara-Schäßburg (Museum Sighișoara, Inv.Nr.2485, Abb.1/a-b; 2/a)[3-4], Siebenbürgen, Fo.u. (Museum Cluj-Napoca)[5-9] und Popoveni, jud.Dolj[10].

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb.1. Die Schwerter von Sighișoara-Schäßburg (1/a-b) und Bruiu-Braller (1/c) - Photos, unterschiedliche Maßstäbe.

Abb. 2. Die Schwerter von Sighișoara-Schäßburg (2/a) und Bruiu-Braller (2b). Zeichnungen, unterschiedliche Maßstäbe.

[11] Poate nu este lipsit de interes faptul că două spade ce par să facă parte din seria spadelor de tip Popoveni au fost descoperite pe malul drept al Dunării în zona Porților de Fier; colegii iugoslavi le consideră „de tip Vukovac" și le datează în secolul al XIV-lea (?!). Cf. *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*, 1978, p.269-270 și 277: I. 285 - sabie (*sabre*), I. 286 - sabie (*sabre*), cu dimensiunile acestor „săbii" (sic !?), descrierea și datarea lor. Pe fotografii decorurile nu se disting.

[12] Ne referim la o lucrare de mai mare întindere a colegului K. Z. Pinter.

EMIL MOSCALU

(1942-1993)

O soartă adversă, nedreaptă, l-a urmărit pe Emil Moscalu în cea mai mare parte a vieţii sale, şi chiar după moartea-i dramatică, prematură. Atunci când, prin eforturi nemăsurate, atinsese deplina maturitate ştiinţifică, boala necruţătoare ce avea să-i macine forţa intelectuală şi fizică şi-a arătat colţii. S-a luptat cu ea, opunându-i pasiunea nepotolită pentru arheologie - marea pasiune a vieţii sale. A trăit o nesfârşită suferinţă, pe care solidaritatea colegilor - atâta câtă a fost oferită şi acceptată - nu a putut-o decât prea puţin atenua. A murit singur. În clipa marii despărţiri, cândva între 7 şi 9 noiembrie 1993, nu s-a aflat nimeni în preajma sa, iar pe ultimul său drum a fost condus doar de o mână de oameni. Când această evocare va vedea lumina tiparului, vor fi trecut doi ani de la dispariţia lui Emil Moscalu. O certă speranţă a arheologiei româneşti din anii 60-70 a rămas neîmplinită, lăsând totuşi în urmă contribuţii ce nu pot fi ignorate sau contestate, ca şi amintirea pregnantă a unui împătimit arheolog. Pentru cei ce l-au cunoscut mai îndeaproape, această amintire va rămâne multă vreme legată de un sincer sentiment de regret şi, poate, de o remuşcare.

Emil Moscalu s-a născut la 30 decembrie 1942 în comuna Stăuceni, din fostul judeţ Cernăuţi, şi a copilărit în părţile Bacăului. Când a terminat liceul calea sa era deja aleasă. Într-un *Memoriu de activitate* datând din 1990, el scria: „Am venit la Facultatea de istorie cu dorinţa bine definită încă din anii anteriori asupra viitoarei mele calificări, aceea de a deveni arheolog". A aparţinut uneia dintre ultimele serii de studenţi în arheologie ce au avut şansa de a studia cu marii profesori Ion Nestor, D.M.Pippidi, Emil Condurachi, Gheorghe Ştefan, Dumitru Tudor. În vacanţele studenţeşti din anii 1961-1965 a lucrat pe nu mai puţin de 15 şantiere, cel mai des sub conducerea prof. D. Berciu (Hamangia, Oinac, Alba Iulia - Lumea Nouă, Crivăţ), dar şi a lui Gh. Cantacuzino (Cernica) sau S. Morintz (Bucureşti-Ciurel, Babadag). Când a fost angajat ca stagiar la Institutul de Arheologie din Bucureşti, la 1 septembrie 1966, Emil Moscalu era de-acum un săpător încercat, cu o bogată experienţă. Graţie unei neobişnuite rezistenţe fizice şi nestăvilitei lui pasiuni pentru investigaţiile de teren, care desigur provenea dintr-o mare curiozitate ştiinţifică, Emil Moscalu a cercetat în următorul deceniu (1966-1975) un mare număr de monumente arheologice, reprezentative în special pentru mileniul I a.Chr. De numele său se leagă cunoaşterea cetăţilor de la Albeşti, Orbeasca şi Trivalea Moşteni, a aşezărilor de la Cozia Veche şi Cernica, a necropolelor de la Râureni şi Canlia, a tumulilor de la Bujoru, Meri, Lăceni, Orbeasca şi, mai ales, a deja celebrului mormânt tumular princiar de la Peretu.

Cele mai multe dintre aceste descoperiri au fost publicate şi interpretate cu acurateţe, reprezentând contribuţii temeinice la progresul cunoaşterii pre- şi protoistoriei româneşti. Dar, pentru un cercetător cu calităţile lui Emil Moscalu aceasta însemna încă prea puţin. La sugestia lui Ion Nestor, întemeiat pe propriile descoperiri, pe materialele adunate din diferitele muzee vizitate, pe o vastă documentaţie bibliografică românească şi străină, din 1968 el s-a dedicat temei „Originea şi evoluţia Latène-ului timpuriu la Dunărea de Jos". Din această preocupare avea să rezulte, peste ani, principala operă pe care ne-a lăsat-o Emil Moscalu: *Ceramica traco-getică*, tipărită de Muzeul Naţional de Istorie din Bucureşti în anul 1983.

Între timp, însă, în viaţa sa interveniseră schimbări dramatice. Mai întâi a fost boala, cu reveniri periodice, acute. Pe acest fond sensibilizat a intervenit în iulie 1975 transferul forţat, alături de alţi cercetători cu „dosare proaste", de la Institutul de Arheologie la Muzeul Naţional de Istorie. Pentru Emil Moscalu aceasta era o lovitură dureroasă, greu de suportat, deşi colegii din muzeu au făcut tot ce le-a stat în putere pentru a-l ajuta. Pensionat medical în 1981, el a continuat să muncească cu îndârjire la redactarea *Ceramicii traco-getice* şi la pregătirea monografiei *Peretu*. Şi-a redus sensibil activitatea de teren, dar a continuat să se informeze cu asiduitate, între altele prin participarea la numeroase sesiuni ştiinţifice, şi să-şi publice lucrările în ţară şi străinătate. În perioadele de ameliorare şi-a reluat postul în Muzeul Naţional, pentru ultima dată în iulie 1990.

Boala însă nu l-a iertat şi în cele din urmă l-a biruit. A mai apucat să-şi vadă tipărită, într-o prestigioasă revistă germană, publicaţia mormântului princiar de la Peretu, pe care o pregătise cu atâtea eforturi. Nu vom şti însă niciodată dacă a mai avut puterea să se bucure.

Scurta carieră ştiinţifică a lui Emil Moscalu a fost de o densitate neobişnuită şi s-a materializat în rezultate durabile. Ne puteam doar închipui care i-ar fi fost realizările, dacă imensa sa pasiune şi talentul său înăscut pentru arheologie s-ar fi putut desfăşura nestingherite, în deplină forţă a trupului şi spiritului. Soarta a vrut altfel, spre nefericirea lui Emil şi spre paguba arheologiei noastre, care aştepta atâtea alte mari realizări de la el. Îl însoţesc în lumea celor drepţi regretele noastre neîmpăcate şi urarea creştinească:

Dumnezeu să-l ierte şi să-l odihnească !

MIRCEA BABEŞ

LISTĂ SELECTIVĂ A LUCRĂRILOR LUI EMIL MOSCALU

MONOGRAFII

1. *Ceramica traco-getică*, Bucureşti, 1983, 514 p.
2. *Das thrako-getische Fürstengrab von Peretu in Rumänien*, BerRGK 70, 1989, p. 129-190.

STUDII ŞI ARTICOLE

1. *Aşezarea dacică de la Cozia Veche (jud. Vâlcea)*, SCIV 19, 1968, 4, p. 629-642.
2. *Notă asupra mormântului carpic de la Baraţi, – Mărgineni (jud. Bacău)*, Carpica 2, 1969, p. 215-217.

3. *O aşezare dacică din secolul al III-lea e.n. la Govora-Sat (com. Buleta, jud. Vâlcea)*, SCIV 21, 1970, 4, p. 653-666.
4. *Câteva observaţii asupra unor probleme ale Latène-ului geto-dacic*, SCIV 23, 1972, 2, p. 293-297.
5. *Cercetări în cetatea de la Albeşti (jud. Teleorman)*, SCIV 23, 1972, 4, p. 633-640 (în colaborare).
6. *Locuirea getică de la Cernica*, SCIV 24, 1973, 2, p. 291-298.
7. *Die frühhallstattzeitlichen Gräber von Meri (Gem. Vedea, Kr. Teleorman)*, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 77-86.
8. *Sur les rites funéraires des Géto-Daces de la plaine du Danube*, Dacia 21, 1977, p. 329-340.
9. *La tombe et le trésor princiers thraco-gétiques de Peretu (dép. de Teleorman)*, Apulum 17, 1979, p. 103-110 (în colaborare).
10. *Probleme ale cetăţilor cu „val vitrificat"*, Cercetări arheologice 3, 1979, p. 339-351.
11. *Noi cetăţi traco-getice*, Cercetări arheologice 3, 1979, p. 361-373 (în colaborare).
12. *Quelques aspects du „problème scythe" dans l'aire thrace septentrionale*, Thraco-Dacica 2, 1981, p. 23-35.
13. *Mormântul princiar getic de la Peretu (jud. Teleorman)*, Thraco-Dacica 7, 1986, p. 59-70.
14. *Bujoru. Un tumul cu car-cazan votiv aparţinând culturii Basarabi*, Thraco-Dacica 9, 1988, p. 23-47 (în colaborare).
15. *O nouă necropolă aparţinând aspectului cultural getic timpuriu de tip Canlia în Moldova*, la *Mărgineni (jud. Bacău)*, Carpica 20, 1989, p. 83-96.
16. *Piese de podoabă din mediul traco-getic şi scitic. Inele şi brăţări ornamentate cu butoni*, ArhMold 13, 1990, p. 149-154.
17. *Bujoru. Ein Grabhügel der Basarabi-Kultur mit Votivkesselwagen aus Rumänien*, PZ 66, 1991, 2, p. 197-218 (în colaborare).

B. SCHMIDER (sub dir.) *Marsangy. Un campament des derniers chasseurs magdaléniens sur les bords de Yonne*, ERAUL, 55, Liège, 1992, 275 p., 146 fig., 39 tab.

Situl magdalenian în aer liber de la Marsangy a fost descoperit în 1972 şi cercetat sistematic între 1974 şi 1981 sub conducerea lui B. Schmider, după metoda paleoetnologică aplicată la Pincevent de A. Leroi-Gourhan şi M. Brézillon. Rezultatele săpăturilor au făcut deja obiectul mai multor publicaţii, iar sinteza ansamblului datelor pe care astăzi o avem la dispoziţie se dovedeşte de extremă utilitate pentru înţelegerea habitatului din Bazinul parizian în cursul Tardiglaciarului.

Lucrarea cuprinde şase capitole: Mediul ecologic (p. 9-47); Structurile de locuire (p. 49-85); Prelucrarea silexului - debitajul (p. 87-127); Prelucrarea silexului - utilajul (p. 129-223); Alte dovezi de activitate umană (p. 225-243); Sinteza datelor asupra magdalenianului de la Marsangy (p. 245-261); o bibliografie foarte consistentă (p. 263-274) completează sumarul.

Vestigiile de epocă magdaleniană sunt cantonate într-o depunere argiloasă de origine aluvială, care acoperă pietrişurile de la baza terasei stângi a râului Yonne (A. Roblin-Joure). Ca în majoritatea aşezărilor magdaleniene din regiune, analiza polinică nu a furnizat date utilizabile, datorită condiţiilor de conservare precare specifice. În schimb, malacofauna este relativ bogată, caracterizată prin prezenţa speciilor de climă rece şi peisaj deschis (P. Rodriguez). Materialul faunistic, slab conservat, este dominat de ren şi cal; numărul mic de resturi osteologice prezervat poate sugera eventualitatea aplicării unei strategii de vânătoare relativ diversificată (F. Poplin). Sinteza datelor de cronologie absolută (14C = 12.120 - 11.600 BP; TL = 11.900 - 11.500 BP) permite plasarea sitului în perioada de tranziţie dintre Dryas mijlociu şi oscilaţia Alleröd, corespunzând astfel întru totul schemei absolute a magdalenianului final din Europa occidentală (B. Schmider).

Studiul repartiţiei spaţiale a vestigiilor se referă la partea centrală a aşezării (cca 220 m2); săpăturile au pus în evidenţă patru structuri principale, organizate în jurul câte unei vetre. Între ele se individualizează unitatea N19, cu finalitate tehnică legată de debitajul silexului şi compusă din mai multe complexe de cioplire autonome, plasate în vecinătatea vetrei. Experimentele realizate de către E. Boëda şi J. Pellegrin la Archéodrome de Beaune pe baza datelor din teren facilitează înţelegerea structurării şi dinamica diferitelor postu i de debitaj. Unităţile H17 si D14, interpretate ca locuri de rezidenţă, întrunesc trăsăturile modelului definit la Pincevent, iar unitatea X18 constituie o instalaţie complementară a unui loc de rezidenţă (B. Schmider).

Activitatea magdalenienilor de la Marsangy a fost dominată de debitajul silexului; în sectorul central al campamentului s-au abandonat cca 405 kg resturi de cioplire. În acelaşi timp, importanţa acordată transformării suporturilor laminare în unelte şi dispersia acestora din urmă în spaţiul ocupat fac dovada practicării unor operaţii specializate. Industria litică se înscrie în ansamblul tehnic clasic al magdalenianului din Bazinul parizian; remontajele au fost executate de E. Croisset. P. Bodu realizează studiul percutoa elor dure, ia J. Pellegrin evidenţiază caracteristicile debitajului laminar. Obţinerea lamelor dintr-un nucleu cu plan de lovire preferenţial, gestiunea volumelor de debitaj, prepararea minuţioasă a talonului „en éperon" şi producţia de lame înguste şi subţiri sunt trăsături care integrează ansamblul litic de la Marsangy în tradiţia magdaleniană binecunoscută în Bazinul parizian. Piesele fasonate reprezintă un procent mic în ansamblul materialului debitat. În cadrul industriei litice au fost izolate zece categorii, care au făcut separat obiectul unui studiu tehnico-tipologic detaliat (B. Schmider); aplicarea acestei metode permite compararea ansamblului de la Marsangy cu seriile Europei de Nord şi din alte regiuni. Burinele diedre sunt uneltele cel mai bine

reprezentate; repertoriul tipologic include, de asemenea, persoarele şi micropersoarele, gratoarele pe capăt de lamă, lamele trunchiate, vârfurile şi lamelele „à dos". Prezenţa vârfurilor „à cran" şi „à dos" curbe constituie caracteristica majoră a industriei din acest sit (8% din ansamblu). Starea generală de conservare a materialului litic (puternic patinat) nu a permis realizarea unui studiu traseologic. Din acelaşi sit mai provin câteva piese puse în legătură cu preocupările estetice şi artistice ale grupului uman respectiv: un rognon de silex în formă de statuetă feminină, câteva aşchii de silex prezentând linii gravate pe cortex, un melc terţiar perforat şi fragmente de hematită (C. Couraud, B. Schmider, M. Cremadès).

Semnificaţia industriei litice de la Marsangy a fost frecvent discutată în ultimii ani; partizanii prezenţei hamburghiene în Bazinul parizian au propus ataşarea sitului la tehnocoplexul tardiglaciar cu vârfuri „à cran" din Europa de Nord. Studiul detaliat semnat de B. Schmider aduce însă elemente solide noi în problema pretinsului hamburghian din Ile de France; autoarea arată că prezenţa vârfurilor „à cran" şi „à dos" caracterizează ansamblurile magdaleniene cele mai recente din regiunea discutată, iar tipurile respective de armături au o mare variabilitate morfologică, nepermiţând decât vagi analogii cu cele hamburghiene. Astfel, se poate susţine ipoteza aplicării unei noi tehnici de vânătoare la sfârşitul erei glaciare şi nu imigrarea unor comunităţi hamburghiene în regiunea dată.

Monografia sitului de la Marsangy aduce date importante asupra magdalenianului final din Bazinul parizian, analizate în context regional restrâns şi în cel nord-vest european; ea deschide perspective noi asupra relaţiilor dintre cultura magdaleniană şi tehnocomplexul cu vârfuri „à cran". În acelaşi timp, lucrarea oferă un exemplu metodologic consistent şi actual de abordare multidisciplinară a cercetării în aşezările paleolitice prin conjugarea eforturilor unui colectiv de specialişti bine închegat.

Corneliu Beldiman

J. K. KOZLOWSKI (sub red.), *Feuilles de pierre. Les industries à pointes foliacées du Paléolithique supérieur européen.* Actes du Colloque de Cracovie 1989, organisé dans le cadre de la VIIIe Commission de l'UISPP, ERAUL, 42, Liège, 1990, 549 p., 218 fig.

Colocviul organizat în 1989 de J. K. Kozlowski şi Institutul de Arheologie din Cracovia asupra prezenţei pieselor foliacee în industriile paleoliticului mijlociu şi superior european a reunit 46 de specialişti binecunoscuţi, dintre care aproape jumătate din ţările Europei Centrale şi de Est. Actele editate cu acest prilej în seria ERAUL a Universităţii din Liège, devenită deja de referinţă, cuprinde 37 lucrări, grupate în cinci părţi: 1. Cadrul ecologic şi cronostratigrafic - o lucrare, p. 9-25; 2. Industriile cu vârfuri foliacee ale paleoliticului mijlociu - şapte lucrări, p. 31-112; 3. Industriile cu vârfuri foliacee ale paleoliticului superior din Europa orientală - cinci lucrări, p. 115-171; 4. Industriile cu vârfuri foliacee ale paleoliticului superior din Europa Centrală şi nord-occidentală - zece lucrări, p.175-289; 5. Industriile cu vârfuri foliacee din Europa occidentală si mediteraneană -15 lucrări, p. 293-538. Partea finală de „Concluzii şi perspective" aparţine lui J. K. Kozlowski şi M. Otte - p. 539-549.

Volumul se deschide cu studiul lui M. Weinstein-Evron asupra „Istoriei palinologice a ultimului pleniglaciar în Levant", inserat aici datorită subiectului său marginal în contextul tematicii abordate de colocviu. Partea a doua depăşeşte cadrul cronologic fixat în titlul actelor şi include sintezele regionale semnate de N. K. Anisiutkin, L. Kulakovskaja şi I. Kolosov privind partea europeană a fostei U.R.S.S., alţi autori pun în discuţie materialele din situri particulare: L. Kaminska - Horka Ondrej, în Slovacia orientală; S. Sirakova - Muselievo, Bulgaria; J. Hahn - Rörshain, aşezare micoquiană de suprafaţă din Germania Centrală. Lucrarea lui N. Rolland dezbate problema existenţei musterianului oriental.

Partea a treia se deschide cu studiul lui V. N. Gladilin şi I. E. Demidenko asupra originii industriilor paleoliticului superior în regiunea carpato-balcanică; I. A. Borziac discută prezenţa pieselor bifaciale în aşezările paleolitice târzii din interfluviul Nistru-Prut, iar G. P. Grigoriev

industria din situl de la Sungir, atribuită aurignacianului; din păcate, acest studiu nu este însoţit de ilustraţia necesară. A. E. Matiuhin oferă o analiză a formelor bifaciale pe cuarţit şi a atelierelor de cioplire din regiunea Rostov-ului; descoperirile de piese foliacee aparţinând paleoliticului superior din România fac obiectul studiului semnat de V. Chirica.

A patra parte propune un bilanţ al industriilor cu piese foliacee din Europa Centrală şi nord-occidentală; V. Dobosi prezintă siturile în aer liber din Ungaria; două lucrări abordează problema szeletianului în situl eponim (K. Siman) şi în Moravia (K. Valoch). J. Svoboda face sinteza datelor asupra bohunicianului, iar M. Oliva analizează semnificaţia vârfurilor foliacee în aurignacianul morav şi în cel de tip Miškovice. În continuare, L. Bánesz supune atenţiei utilizarea tehnicii retuşei plate în aşezările din bazinul carpatic, iar J. Bartá trece în revistă descoperirile de „Blattspitzen" din Slovacia occidentală. Ultimele trei lucrări se ocupă de analiza inventarului din peştera Ilsen - Ranis, Turingia (Th. Weber), industriile din Europa nord-vestică (M. Otte) şi Marea Britanie (R. M. Jacobi).

Ultima parte este aproape integral rezervată culturii solutreene; este vorba în principal de sintezele regionale privind: Bazinul parizian - B. Schmider; Aquitania - M. Lenoir; regiunea Pirineilor - D. Sacchi; sud-estul Franţei - F. Bazile; Spania - cinci studii datorate lui L. G. Strauss; C. Chauchat; S. Ripoll Lopez şi C. Cacho Quesada; V. Villaverde Bonilla şi J. M. Fullola Pericot; M. Rasilla Vives; Portugalia - J. Zilhao. Câteva lucrări se referă la situri particulare: Fussignes, îndep. Indre - D. şi A. Vialou; Combe Saunière în Dordogne - J. M. Geneste şi H. Plisson. M. Lejeune abordează aspectele artei rupestre şi mobiliere solutreene, iar A. Palma di Cesnola evidenţiază descoperirile de piese foliacee în siturile epigravettiene timpurii din Italia. În sfârşit pe baza propriilor cercetări, P. Haesaerts schiţează evoluţia condiţiilor de mediu în cursul Interpleniglaciarului în Austria inferioară şi Moravia.

Bilanţul sintetic al lucrărilor acestui colocviu este articulat în trei părţi: concepţiile generale, reconstituirile paleoistorice şi procesele generate de fabricarea şi utilizarea pieselor foliacee.

Volumul constituie o contribuţie de referinţă la elucidarea problematicii diverse şi complexe a genezei şi evoluţiei culturilor paleoliticului mijlociu şi superior european.

Corneliu Beldiman

ALEXANDRU PĂUNESCU , *Ripiceni-Izvor. Paleolitic şi Mezolitic. Studiu monografic,* Editura Academiei Române, Bucureşti, 1993, 228 p., 108 fig.

În anul 1993 a apărut la Editura Academiei Române monografia asupra binecunoscutei aşezări paleolitice de la Ripiceni-Izvor.

După o introducere, lucrarea cuprinde un uzual istoric al cercetărilor, poate mult prea scurt, dacă ţinem seama că în cercetările din preajma comunei Ripiceni s-au implicat cei mai cunoscuţi paleoliticieni ai noştri - N. N. Moroşan şi C. S. Nicolăescu-Plopşor.

Capitolul II, intitulat „Concepţia de săpătură", este, la rândul său, destul de restrâns. El relevă, chiar şi numai prin dimensiunile sale, că cercetările de la Ripiceni-Izvor au avut de suferit mult din această pricină. În primul rând se face o gravă confuzie între termenul de „concepţie" şi descrierea etapelor de săpătură. Însăşi descrierea acestor etape dovedeşte faptul că nu a existat o strategie a cercetărilor bine precizată de la început în afară poate de dorinţa permanentă de a săpa o cât mai mare suprafaţă, de a realiza un şantier gigant. Aceasta îi va creea în final lui Al. Păunescu (Al. P. de aici încolo) complicaţii foarte serioase de stratigrafie verticală şi orizontală în urmărirea stratelor pe o suprafaţă întinsă, întrucât principalul scop al săpăturii a fost acela de a păstra o perfectă orizontalitate şi nu de a degaja sedimentul pe strate geologice. Inexactităţile s-au accentuat în măsura în care de-a lungul anilor în care s-au desfăşurat săpăturile arheologice nu s-a folosit un unic punct zero, cu atât mai necesar atunci când sunt atacate suprafeţe foarte întinse, cum a fost şantierul Ripiceni-Izvor.

Capitolul III are, pe lângă vastitatea titlului său, semnificaţii pretenţioase care nu se regăsesc în nici un fel în cele cinci pagini şi ceva, în care s-a dorit să se concentreze „Consideraţii de ordin fizico-geografic, geomorfologic, litologic, paleopedologic, mineralogic, precum şi unele observaţii asupra faunei malacologice şi florei privind aşezarea paleolitică de la Ripiceni-Izvor". Bănuim că prin acest capitol autorul a vrut să înlocuiască *capitolele* ce ar fi trebuit să rezulte

din cercetările interdisciplinare. Considerăm că aceste puţine pagini nu suplinesc concluziile care s-ar fi desprins din investigaţiile pluridisciplinare. Dacă ne-am referi la câteva monografii ale unor aşezări paleolitice, cum ar fi Sclayn din Belgia, Vaufrey şi Marsangy din Franţa, apărute în ultimii ani, constatăm că rezultatele cercetărilor interdisciplinare ocupă un foarte mare volum în paginile lucrărilor respective. Fiecare domeniu al cercetării face obiectul unui capitol separat, semnat în mod firesc de autorul studiului[1].

Cu toată sărăcia datelor oferite de acest capitol, Al. P. îşi permite să ignore unica diagramă polinică a acestui depozit, cu spectre polinice din zece în zece centimetri, pe o grosime de circa opt metri. Paradoxul este cu atât mai mare cu cât această diagramă polinică a apărut iniţial într-un articol care cuprindea o seamă de cercetări interdisciplinare asupra aşezării Ripiceni-Izvor[2]. Cu acea ocazie, prin studiul palinologic, se punea pentru prima dată problema vârstei foarte întârziate a unora din stratele musteriene şi se aduceau date concrete şi suficient de revelatoare asupra evoluţiei mediului. La acea vreme existau doar trei datări C_{14} făcute la Berlin, dintre care două s-au dovedit eronate. Cu ajutorul concluziilor rezultate din datele polinice, s-a subliniat lipsa veridicităţii unora din ele[3].

Considerăm că dacă între timp Al. P. a găsit argumente pentru a nu mai fi de acord cu diagrama polinică respectivă, avea datoria să le expună neapărat într-o lucrare ca aceasta care se doreşte a fi monografică.

Cu privire la tabloul sinoptic de la pagina 18 se impun câteva precizări. În primul rând faptul că el a mai fost publicat[4] şi acest lucru nu rezultă în lucrarea lui Al. P. Din dorinţa de a introduce o notă originală în acest tabel, autorul renunţă la diagrama polinică sintetică, dar menţine anumite corelaţii ale unor strate cu interstadiile europene. Cum aceste paralelizări nu erau posibile pe baza doar a datelor paleopedologice, malacologice şi petrografice, bănuim că estimările respective s-au făcut prin datele C_{14} disponibile în ultima vreme. Oricare ar fi situaţia, autorul avea obligaţia să respecte unele priorităţi. Aşa de exemplu, atribuirea primului complex musterian (stratele I-III) de la Ripiceni-Izvor interstadiilor Amersfoort-Brörup (oscilaţia climatică Nandru A) ne aparţine încă din 1979[5], pe baza în exclusivitate a studiului palinologic, pentru că datările C_{14}, existente azi, lipseau atunci şi chiar ulterior când am continuat să menţinem această încadrare. Cum Al. P. refuză sistematic să citeze lucrările noastre, ne întrebăm dacă nu este o legătură între o astfel de atitudine şi ignorarea deliberată a diagramei polinice pe seama căreia s-au propus corelaţiile amintite.

Dar, „făcând uitate" datele polinice (şi nu polenice cum menţionează într-un loc) Al. P. cade într-un alt păcat. Luând în seamă uneori numai datările C_{14} şi pentru că nu stăpâneşte suficient de bine succesiunea oscilaţiilor climatice precizate la nivelul continentului nostru, ajunge să încadreze strate sedimentate în perioada de ameliorare climatică în stadii glaciare şi invers, ca să nu mai vorbim că singurul sol fosil identificat de A. Conea, pe tabloul sinoptic prezentat de Al. P. este atribuit etapei reci dintre interstadiul Odderade şi Moershoofd.

Capitolul IV - „Succesiunea stratigrafică, întinderea şi conţinutul depunerilor de locuire" - demarează cu o gravă eroare de concepţie care, în plus, este afirmată cu convingere de autor ca un fapt a cărui gravitate nici nu este sesizată. Astfel, împotriva oricăror norme de stratigrafie geologică şi succesiune culturală, Al. P. afirmă că va face descrierea nivelurilor de locuire de sus în jos, deci invers decât modul cum s-au depus stratele şi au evoluat culturile. Ca să fie şi mai mare complicaţia, notarea stratelor este

[1] *Recherches aux grottes de Sclayn* (ed. M. Otte), *Le contexte,* Liège, 1992, 182 p.; *La grotte Vaufrey. Paléoenvironnement, chronologie, activités humaine* (sub direcţia lui J.-Ph. Rigaud), *Mémoire de la Société préhistorique française,* XIX, 1988, 614 p.; *Marsangy - Un campement des derniers chasseurs magdaléniens, sur les bords de l'Yonne (*sub direcţia lui B. Schmider), Eraul, 55, Liège, 1992, 275 p.

[2] Al. Păunescu, A. Cornea, M. Cârciumaru, V. Codarcea, Al. V. Grossu, R. Popovici, SCIVA, 27, 1976, 1, p. 5-21.

[3] M. Cârciumaru, Dacia, N. S., 23, 1979, p. 21-29; M. Bitiri, M. Cârciumaru, în *Colloque international „L'Aurignacien et la Gravettien (Périgordien) dans leur cadre écologique",* Nitra, 1980, p. 65-75.

[4] Al. Păunescu, A. Conea, M. Cârciumaru, V. Codarcea, Al. V. Grossu, R. Popovici, *op. cit.,* p. 5-21.

[5] M. Cârciumaru, *op. cit.,* p. 21-29.

făcută de jos în sus. Pentru a vedea cât de îndoielnică este concepţia care a călăuzit demersul autorului în acest caz, facem trimitere la primul paragraf de la pagina 23 a lucrării. Fidel acestui principiu confuz, descrierea este în continuare pe măsură. Vom da câteva exemple: la nota 1 de la pagina 23 se relevă apariţia unui articol în 1976 în colaborare, iar la nota infrapaginală este menţionat doar Al. P.; se specifică că „Stratul postpaleolitic de la 0,00-0,75 m ... În general, grosimea acestui strat este de circa 0,60-1,30 m"(p. 23); „Nivelul tardenoasian de la 0,75-1,00 m ...În general, grosimea sa este de circa 0,25-0,50 m"(p. 24) etc.

Ne întrebăm dacă, atâta timp cât stratele gravetiene nu sunt despărţite de sterile, iar criteriile lor de departajare nu au fost precizate, nu s-ar putea ca de fapt să fie vorba doar de faze sezoniere ale aceleiaşi locuiri?

Nedocumentată rămâne şi împărţirea aurignacianului în Ia, Ib, IIa, IIb. Uneori stratele sterile sunt descrise la stratele de cultură, ca de exemplu în cazul stratului musterian IV(p. 25).

Sistemul de prezentare a stratigrafiei din fig. 4 este nepotrivit ales pentru a putea să fie sugestiv. Acest mod confuz de redare a situaţiei stratigrafice a aşezării a rezultat din concepţia de săpătură în trepte foarte largi, perfect orizontale. Cum succesiunea stratelor nu se supune întotdeauna orizontalităţii, redarea pe plan a unei realităţi de acest fel devine greoaie sau chiar imposibil de realizat. Prin urmare, modul de prezentare grafică pe care îl propune Al. P., original la prima vedere, rămâne nesemnificativ şi impropriu înţelegerii succesiunii stratelor geologice şi arheologice. În plus, era inevitabil să apară o seamă de greşeli, precum haşuri similare pentru strate diferite (*o* şi *n*; *h* şi *e*), succesiuni anormale de strate (stratul *f* sub *d*) etc.

Capitolul V - „Cele mai vechi dovezi de locuire" - începe să ne releve una din cele mai nepermise slăbiciuni ale acestei lucrări. Este vorba de legătura care ar trebui să existe între ilustraţie şi text, de faptul că ilustraţia este destinată să slujească textul. Din acest punct de vedere, Al. P. ne uimeşte cu contrariul unei astfel de situaţii, pentru că de acum vom constata, de-a lungul capitolelor următoare, care descriu diversele niveluri de locuire musteriene şi din paleoliticul superior, o gravă neconcordanţă. Astfel, în text vom găsi descrieri ale materialului litic extrem de elaborate, categorii tipologice de o mare diversitate şi am putea spune fineţe, care ne-ar îndemna să credem că suntem în faţa unui cunoscător profund al tipologiei. În mod normal ne-am aşteptat ca toate aceste tipuri de utilaje, sau măcar o bună parte din ele (să presupunem bine definite) să fie exemplificate prin trimiteri precise la ilustraţia extrem de abundentă. Din păcate, aceste trimiteri lipsesc cu desăvârşire. Acest neajuns nu este suplinit nici cel puţin de o explicaţie corespunzătoare, care să însoţească fiecare figură şi care să fie pe măsura detaliilor menţionate în text pentru anumite tipuri de utilaje. Aşa de exemplu, dacă în text este menţionată o mare diversitate pentru fiecare tip de utilaj (de la racloar simplu la racloar „déjeté", de la gratoar atipic la gratoar „à museau", de la burin diedru drept la burin multiplu mixt etc.), explicaţia figurilor este foarte generală şi defineşte doar categorii de utilaje majore (racloare, gratoare, burine etc.). O astfel de situaţie face inutilă orice discuţie asupra utilajului litic şi apartenenţei sale culturale. Nu ştim care sunt motivele pentru care autorul a optat pentru această „soluţie", dar suntem convinşi că specialiştii în tipologie vor rămâne cu o justificată îndoială în privinţa tipurilor şi mai ales subtipurilor de utilaje menţionate în text şi neprecizate ca atare în ilustraţie.

Capitolul VI este cel mai amplu dintre toate şi este firesc să fie aşa, pentru că el cuprinde locuirile musteriene, cele care au conferit aşezării Ripiceni-Izvor trăsături specifice. Este impresionantă bogăţia materialului, structurile de locuire adesea bine conservate, fauna abundentă, calitatea deosebită a materiei prime. Toate aceste caracteristici ale locuirilor musteriene de la Ripiceni-Izvor reprezintă în mod cert un teren de studiu complex care, dacă ar fi fost bine exploatat şi prezentat, putea să transforme această aşezare într-una de referinţă pentru musterianul din regiune. Din nefericire lucrurile nu s-au petrecut în acest fel, pentru că paginile destinate acestui capitol excelează prin înecarea esenţialului în descrieri de importanţă minoră, într-un stil care aminteşte de notiţele din carnetul de săpături, încărcat de amănunte inutile, cu repetiţii supărătoare care frizează stereotipia. Aşa de exemplu, fiecare nivel musterian cuprinde câteva părţi printre care studiul tehnic, tipologic, tipuri de retuşe etc., în cadrul cărora frazele se repetă de la un strat la altul într-o identitate supărătoare şi inacceptabilă pentru o lucrare ştiinţifică (a se compara paginile 38-51-65-94-120 şi cele care le urmează). Numeroasele pagini presărate cu descrieri nerelevante puteau să fie concentrate în tabele sintetice, mult mai sugestive, care ar fi

creat posibilitatea unor comparaţii facile între diferite niveluri musteriene şi ar fi permis perceperea mai uşoară a datelor din partea celor care nu citesc în limba română. Totodată, în acest fel, Al. P. putea să observe că diferenţele tehnico-tipologice de la un strat la altul nu sunt atât de categorice şi poate nu suficient de importante pentru separarea faciesurilor musteriene respective. O comparaţie între ansamblul materialului din primele trei niveluri musteriene (musterianul tipic de debitaj Levallois) şi nivelurile musteriene IV-V (musterianul de tradiţie acheuleeană de debitaj Levallois) poate l-ar fi determinat pe Al. P. să nu mai fie atât de tranşant în detaşarea faciesurilor amintite, în special musterianul de tradiţie acheuleeană de debitaj Levallois, care lipseşte cu desăvârşire din celelalte aşezări musteriene din România şi chiar din regiunile vecine.

Acest capitol este bogat ilustrat cu imagini foto, din păcate reproduse nu în cele mai bune condiţii. Dar şi aşa, ele ne dezvăluie o tehnică de săpătură total depăşită. Menţinerea acelor martori foarte înalţi pe care sunt conservate vestigiile mai însemnate (fig. 19, 20, 29, 35, 36, 43-46, 53), mai degrabă de interes paleontologic, în care contextul arheologic a fost distrus, nu mai face parte de mult timp din tehnicile moderne de săpătură în stratele paleolitice. Este aproape ridicol că ele au fost alese să ilustreze o astfel de lucrare şi nu este greu să ne imaginăm că vor fi receptate total nefavorabil de specialiştii de pretutindeni.

Referitor la structurile de locuire, la Ripiceni-Izvor a fost distinsă o categorie a cărei presupusă funcţionalitate i-a atras denumirea de „adăpost contra vânturilor de est şi nord-est", iar după complexitatea vestigiilor conservate s-a încercat împărţirea structurilor respective în trei tipuri (A-C).

Importanţa acestor structuri de locuire, indiferent care era destinaţia lor iniţială, este fără îndoială foarte mare. De aceea, interpretarea lor este necesar să fie privită cu multă atenţie, iar încercările de reconstituire este nevoie să ţină seamă de toate elementele unei cercetări interdisciplinare mai necesară ca oricând într-o situaţie de acest fel.

S-a presupus că structura peretelui era formată, în cazul adăposturilor de tip A, din ramuri destul de groase de conifere, de circa 2 m lungime, dispuse vertical şi fixate la bază prin „pietre de calcar şi pământ bătut". Pentru că Al. P. nu a avut în vedere rezultatele analizei polinice, care au relevat contemporaneitatea unora din adăposturile de tip A (în special cele din musterianul I-III) cu perioadele de ameliorare climatică specifice complexului interstadial Nandru (Amersfoort-Brörup), trage în mod greşit concluzia că la structura peretelui s-au folosit ramuri de pin. Fără a exclude folosirea acestora, în lipsa unui studiu antracologic al cărbunilor de lemn din preajma acestor structuri de locuire, pe baza rezultatelor palinologice presupunem că este mai plauzibilă întrebuinţarea ramurilor unor foioase, care oricum se găseau mai aproape de aşezare şi în cantităţi mai mari decât coniferele.

În preajma adăposturilor de tip A a fost menţionată, de asemenea, câte o „mică adâncitură cvasicirculară" sau o „groapă cvasicirculară" a căror semnificaţie nu a fost întotdeauna precizată. Ne întrebăm în ce măsură ele ar fi putut să preceadă pe cele din Paleoliticul superior mijlociu (30 000-20 000 a. chr.) de la Kostenki IV-2 (Alexandrovka) interpretate de A. Rogacev ca fose culinare şi apoi puse de G. Bosinski[6] în legătură cu cele de le Gönnersdorf şi considerate recipiente. Ar putea să intre în această categorie fosa cvasicirculară din adăpostul de tip A, cu diametrul de aproximativ 75 cm şi adâncimea de 70 cm descoperită în nivelul IV atribuit musterianului de tradiţie acheuleeană de debitaj Levallois.

Referindu-se la adăpostul de tip B din figura 38, Al. P., în mod surprinzător, afirmă că majoritatea pieselor de silex se concentrează în zona situată la vest de aliniamentul defensei, cu toate că, după cum se observă din desen, cea mai mare densitate o lor apare în estul defenselor. Din această cauză, autorul trage în mod greşit concluzia că paravanul, care ajungea la aproape 2 m înălţime, era destinat să protejeze comunitatea împotriva vânturilor dinspre est-nord-est. Al. P. nu ţine seama nici de faptul că orientarea generală a paravanului de la nord-nord-est spre sud-sud-vest nu putea să fie concepută decât fie pentru protejarea împotriva vânturilor de sud-est, fie a celor de nord-vest. De altfel, ipoteza lui Al. P. contrazice întreaga literatură paleoclimatică a pleistocenului superior, care aproape în exclusivitate este de acord că în stadiile glaciare ale acestei ultime perioade a cuaternarului vânturile suflau predominant dinspre vest şi nord-vest, ele

[6] A. N. Rogacev, Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR, 45, 1965, apud, G. Bosinski, *Homo sapiens. L'histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en France,* Paris, 1990, p. 103.

fiind responsabile de instalarea climatului glaciar pe continentul european.

În cazul adăposturilor de tip C, reconstituirea pe care o propune Al. P. în fig. 56-57 necesită câteva observații. Adăpostul de formă circulară, inclus în tipul C, se specifică că a rămas descoperit. Admițând această ipoteză, ne întrebăm care era eficiența sa fără acoperiș și care era rațiunea conceperii sale circulare dacă destinația sa rămânea protecția împotriva vânturilor care suflau dintr-o unică direcție (est-nord-est). De asemenea, din desenul de la fig. 57 se observă că întreaga structură era îmbrăcată în piei de animale fixate la bază cu pietre și molari de mamut, iar la partea superioară acestea erau prinse printr-un sistem care pare destul de complicat și care, așa cum este conceputăreconstituirea, era imposibil sănu fi lăsat ceva urme pe defensele de mamut. Or, despre așa ceva nu se vorbește nicăieri în această lucrare.

Ignorând o serie de elemente climatice rezultate din analizele existente, Al. P. ne propune această variantă a unui adăpost descoperit, greu de acceptat pentru această perioadă. De fapt, în inventarul acestui adăpost există un element a cărui destinație nu a fost intuită de autor. Este vorba de un corn de ren care nu este exclus să fi servit tocmai la construcția părții superioare a acoperișului, pentru realizarea deschiderii prin care era eliberat fumul rezultat de la vatra din interior, așa cum s-a observat la cabanele din perioadele ulterioare specifice culturii Mezin-Mežirič[7].

Existența mai multor intrări în adăposturile de acest tip a fost remarcată de Al. P., dar a rămas neexplicată. Noi nu excludem ipoteza ca de fapt să fi existat o intrare de pasaj a oamenilor, o alta îndreptată spre vânturile dominante care prin deschidere ajuta la eliminarea fumului din interiorul adăpostului și o a treia deschidere, din preajma vetrei, întrebuințată la curățirea elementelor rezultate din combustie, în special cenușă.

Reconstituirea care ne este oferită de Al. P. abundă și în alte inexactități. Cea mai frapantă este ușurința cu care un om de Neandertal transportă o defensă de mamut, având în vedere că la lungimi de până la 2 m, acestea ajungeau la circa 100 kg fiecare. Să credem că omul de Neandertal ilustrat și-a ales o defensă ceva mai mică, pe măsura sa?

În concluzie, considerăm că argumentele aduse sunt insuficiente, lipsite de o logică acceptabilă pentru soluția aleasă în reconstituirea adăpostului de tip C, cu forma sa circulară și lipsa acoperișului, contemporan unor condiții climatice de care autorul nu prea ține seama și imaginat fără o cunoaștere serioasă a tuturor realităților în acest domeniu din Paleoliticul Europei.

Al. P. descrie mai multe vetre din așezarea de la Ripiceni-Izvor, afirmând că există în mod curent vetre de 5-6 m^2 și uneori chiar peste 8 m^2. Este totuși greu de acceptat *stricto sensu* o vatră de asemenea dimensiuni[8]. De aceea, bănuim că în această suprafață au fost de fapt incluse resturile de combustie care au rezultat din refacerea și curățirea repetată a vetrelor propriu-zise, în condițiile în care probabil că tipul de vatră practicat de musterienii de la Ripiceni-Izvor era cel al unor vetre cu plan simplu.

În sfârșit, referitor la încadrarea culturală a paleoliticului mijlociu de la Ripiceni-Izvor, de-a lungul anilor s-au exprimat mai multe opinii, însuși autorul schimbându-și de câteva ori părerea. Printre ipotezele existente, desigur că cea mai importantă pare cea lansată în 1967 de G. Bosinski[9], reluată în 1973 de D. Mania și V. Toepfer[10] și dezvoltată și justificată în 1976 de M. Gabori[11]. Ea privește posibilitatea atribuirii stratelor de la Ripiceni-Izvor unui micoquian și nu musterianului de tradiție acheuleeană cum ne propune în ultima vreme Al. P.

Dacă asupra motivelor schimbării propriilor supoziții nu ne-am așteptat ca autorul să ofere explicații, ele putând rezulta din stadiul acumulării și cunoașterii materialului la timpul respectiv, nu aceeași atitudine era de adoptat față de ipoteza existenței unui micoquian la Ripiceni-Izvor, în măsura în care, așa cum am văzut, ni se propun cu totul alte variante de către Al. P.

Cu capitolul VII începe prezentarea paleoliticului superior - tehnocomplexele aurignaciene, pentru ca în capitolul VIII să fie tratate locuirile gravetiene. Locuirile aurignaciană și

[7] G. Bosinski, *op. cit.*, p. 153.

[8] Recomandăm autorului să consulte lucrarea *Nature et fonction des foyers préhistoriques* (sub direcția M. Olive et Y. Taborin), Nemours, 1987.

[9] G. Bosinski, *Die mittelpaläolithischen Funde im westlichen Mitteleuropa,* Köln, 1967, p. 136.

[10] D. Mania, V. Toepfer, Veröffentlichungen des Landes museums für Vorgeschichte in Halle, 26, Berlin, p. 46-57.

[11] M. Gabori, *Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural,* Budapesta, 1976, p. 96-101.

[12] J. K. Kozlowski, în *L'Homme de Neandertal,* VIII, Liège, 1988, p. 11-21.

gravetiană au fost împărţite fiecare în câte patru niveluri. Criteriile care au stat la baza definirii acestor niveluri nu rezultă din text, pentru că autorul, în afară de aceeaşi descriere stereotipă, care abundă în amănunte nesemnificative, fără relevarea trăsăturilor particulare ale fiecărui nivel, nu ne oferă nici o explicaţie concretă.

Al. P. afirmă că la Ripiceni-Izvorprimele două niveluri aurignaciene (Ia şi Ib) ar reprezenta etapele cele mai timpurii ale aurignacianului din zonă. În ambele niveluri s-au găsit 3.317 obiecte litice (1.011 în nivelul Ia şi 2.306 în nivelul Ib). Numărul uneltelor este totuşi scăzut: 145 în nivelul inferior şi 152 în cel superior. Majoritatea uneltelor din aceste prime două niveluri aurignaciene sunt lucrate pe aşchii, tehnica Levallois mai persistă încă în procente de 16% şi respectiv 14,50 %, iar piesele cu encoche (38,62 % şi 25,65 %) şi denticulate (24,82 % şi 30,26 %) sunt predominante. Destul de numeroase rămân racloarele (11,72 % în nivelul Ia şi 13,15 % în nivelul Ib) de diverse tipuri (simplu drept, convex, concav, convergent, altern, dublu drept, dublu convex-concav), cu retuşe subţiri, groase, semiabrupte, abrupte şi solzoase. Este evident că toate aceste trăsături amintesc pe cele întâlnite în nivelul musterian subiacent. Ceea ce pare de neînţeles este faptul că argumentele acestea, aduse de Al. P. pentru a demonstra că primele două niveluri (Ia şi Ib) de la Ripiceni-Izvor stau la baza aurignacianului din regiune, care şi-ar avea rădăcini în musterianul din aceeaşi aşezare, le vom întâlni poate chiar mai pregnant şi în nivelurile următoare (aurignacianul IIa şi IIb), pentru că atât piesele cu encoche, cât şi cele denticulate se multiplică, racloarele sunt mult mai numeroase şi de aceeaşi diversitate, iar tehnica Levallois încă nu dispăruse. Cu toate acestea, nivelul IIa este atribuit unei etape târzii a aurignacianului inferior sau poate chiar unei etape timpurii a aurignacianului mujlociu, iar nivelul IIb unei etape timpurii a aurignacianului mijlociu, invocându-se gratoarele carenate care nu sunt decât două faţă de unul în nivelul Ib, gratoarele „àmuseau” din care a fost întâlnit un singur exemplar, burinele de tip „busqué” care ajung doar la trei în nivelul IIb faţă de unul în nivelul Ia etc.

În plus, este foarte greu de acceptat un aurignacian la Ripiceni-Izvor care să-şi aibă originea în musterianul din aceeaşi aşezare, atâta vreme cât cele două niveluri culturale sunt despărţite printr-o depunere sterilă care s-a sedimentat într-un timp destul de lung. Fără a contesta din punct de vedere teoretic o astfel de posibilitate pentru alte aşezări din regiune, considerăm că la Ripiceni-Izvor demonstraţia lui Al. P. este nesatisfăcătoare.

Aşa cum am amintit, nivelul aurignacian IIb, care încheie seria celor patru niveluri aurignaciene, a fost atribuit unei etape relativ timpurii a aurignacianului zis mijlociu (sic?) din zonă. Cum este atunci posibil ca gravetianul Ia să suprapună direct nivelul aurignacian IIb, în măsura în care acesta a fost atribuit unei etape nu atât de timpurii a gravetianului oriental din zona Prutului mijlociu.

Deoarece nu s-a relevat nici o discordanţă sedimentologică între aurignacianul IIb şi gravetianul Ia, considerăm că erau necesare explicaţii suplimentare care să ne facă să înţelegem cum aurignacianul mijlociu este suprapus direct de un gravetian care nu aparţine celei mai timpurii faze.

Locuirea tardenoasiană a făcut obiectul capitolului IX. Trăsăturile mezoliticului din aşezarea de la Ripiceni-Izvor au fost ceva mai bine conturate tipologic, iar unica planşă cu materialul litic este prevăzută cu suficiente explicaţii.

Capitolul X, intitulat „Unele consideraţii privind materia primă, paleoclimatul şi fauna din locuirile paleolitice de la Ripiceni-Izvor, precum şi câteva observaţii referitoare la cronologia absolută pe baza datelor de radiocarbon cunoscute” ne îngăduie să observăm, nu ştiu pentru a câta oară, preferinţa autorului pentru titluri foarte lungi în spatele cărora se ascund mult prea lapidare expuneri asupra unor aspecte ce s-ar fi dorit să fie importante, afirmaţii fără suport ştiinţific privind altele sau încercări de a se justifica nepermise slăbiciuni ale unor demersuri care trebuiau să fie esenţiale în cercetarea aşezării. Este suficient să spunem că în acest capitol studiul materiei prime nu cuprinde nici un fel de analiză petrografică, consideraţiile paleoclimatice reprezintă o stângace intenţie de a transpune pe profilul depozitului de la Ripiceni-Izvor oscilaţiile climatice vest europene din dorinţa fierbinte a autorului de a nu accepta realitatea unui sistem cronoclimatic propriu României şi desfăşurării culturilor paleolitice, studiul paleontologic începe printr-o inacceptabilă scuză privind lipsa unei cercetări seriose, în măsura în care aşezarea Ripiceni-Izvor a livrat o imensă cantitate de material osteologic ce s-ar fi pretat la excelente observaţii tafonomice. Referirile la cronologia absolută, la rândul lor, se rezumă la înşirarea datelor fără relevarea implicaţiilor datărilor respective. Ca să nu mai spunem că plasarea acestui capitol la sfârşitul lucrării este greu să îi găsim raţiunea şi nu face decât să sublinieze o dată în plus serioasele

confuzii şi carenţele conceptuale care le-a dezvăluit această lucrare. Nu înţelegem de ce acest capitol nu a fost inclus capitolului III, din prima parte a lucrării, care se dorea a evidenţia cercetările interdisciplinare şi care în toate lucrările serioase precedă de obicei descrierea vestigiilor culturale.

Capitolul XI - „Importanţa aşezării Ripiceni-Izvor în cunoaşterea paleoliticului din teritoriul carpato-dunărean şi locul ei în contextul paleoliticului est şi est-central european" -, incontestabil se detaşează de celelalte, pentru că este singurul care încearcă să pună probleme, să găsească analogii mai cu seamă în spaţiul est european şi chiar să discute celelalte descoperiri din regiune în raport cu situaţia aşezării Ripiceni-Izvor, cu toate că anumite revizuiri propuse de autor rămân discutabile. Aflăm cu satisfacţie că Al. P. este de acord să vorbim de un paleolitic mijlociu est-european, aşa cum se vorbeşte deja de un gravetian est-european sau de un tardenoasian de tip nord-vest pontic. Numai că acest lucru este necesar să fie demonstrat prin conţinutul cultural specific, alături de unele realităţi cronoclimatice de care se vorbeşte de mai multă vreme, chiar dacă Al. P. face mereu abstracţie de ele. Prin relevarea caracteristicilor tehnico-tipologice distincte, ale conţinutului utilajului şi particularităţilor cronoclimatice se va ajunge la detaşarea unor faciesuri regionale distincte care nu vor fragmenta imaginea globală a musterianului, ci îi vor îmbogăţi conţinutul şi vor permite în viitor să vedem mai clar sensul influenţelor şi al relaţiilor interculturale şi, de ce nu, sensul evoluţiei generale a musterianului. Dacă doar acceptăm posibilitatea existenţei unor faciesuri regionale, fără a le defini, continuând cu tot dinadinsul să le denumim musterian tipic, musterian de tradiţie acheuleeană, musterian denticulat etc. (chiar dacă este cunoscut că şi în Franţa, unde au fost precizate, au o dezvoltare locală), în mod cert confuzia va dura, iar progresul cunoaşterii va întârzia.

Ne-am aşteptat ca în acest capitol Al. P. să fie mai convingător în paralelizările propuse tocmai prin profunzimea cu care putea să fie invocată tipologia, având în vedere descrierile foarte elaborate din text (mai puţin exemplificarea lor în planşe) pentru materialul din aşezarea de la Ripiceni-Izvor. Aceste sincronisme dintre aşezări sunt bazate însă în această lucrare mai mult pe datările C_{14}.

De asemenea, considerăm că este greşit să punem un semn de egalitate între noţiunea de tehnocomplex şi vreunul din nivelurile aurignaciene de la Ripiceni-Izvor. Referitor la primele două niveluri aurignaciene (Ia-Ib) şi chiar pentru următoarele două (IIa-IIb) rămâne încă prea puţin explicată persistenţa elementelor arhaice musteriene (bifaciale, vârfuri foliacee, racloare, denticulate şi piese cu *encoche*), în măsura în care credem că la Ripiceni-Izvor este nejustificat să vorbim de un aurignacian inferior, cum încearcă să sugereze autorul. Cu toate că Al. P. este obligat de structura şi conţinutul utilajului să admită că situaţia de la Ripiceni-Izvor nu este singulară, ea apărând şi la Corpaci, fiind de acord cu posibilitatea existenţei unui facies local, se sfieşte să-l demonstreze şi contureze.

Nu credem că este prudent să fim la fel de categorici, precum Al. P. atunci când susţine că nu se poate admite existenţa vârfurilor foliacee de tip szeletian în industriile paleoliticului superior timpuriu din teritoriul est-carpatic. Noi considerăm că influenţa szeletianului în acest spaţiu, mai devreme sau mai târziu, va fi acceptată ca o realitate obiectivă, cel puţin până când se va găsi eventual o altă explicaţie satisfăcătoare asupra originii nenumăratelor vârfuri foliacee care apar aici. Poate că nu trebuie respinsă fără demonstraţie opinia lui J. Kozlowski în această problemă[12].

O inadvertenţă în comentariul lui Al. P. este şi cea dintre acceptarea influenţelor musteriene în aurignacianul Ia-Ib şi afirmaţia că aşezarea a fost părăsită de comunităţile de neandertalieni la sfârşitul depunerii nivelului musterian VI. Dacă acceptăm dispariţia omului de Neandertal (după conţinutul industriei) la nivelul musterianului VI, devine inexplicabilă influenţa musteriană în utilaj în prima parte a locuirii aurignaciene. Înseamnă că tot demersul făcut pentru a demonstra că la baza industriilor litice ale tehnocomplexelor paleoliticului superior timpuriu au stat industriile mai vechi ale paleoliticului mijlociu tardiv, cum ar fi cele ale musterianului denticulat cu forme bifaciale sau cele ale musterianului de tradiţie acheleeană, apare contradictoriu ca să nu spunem inutil (p. 214-215).

Lipsite de argumente apar şi afirmaţiile privind sfârşitul locuirilor epigravetiene din Bazinul Ceahlău, ca să nu mai vorbim de cele de la Măluşteni IV, Bereşti-Dealul Taberei etc.

O supoziţie extrem de importantă a autorului merită să fie reţinută şi urmărită în cercetările viitoare, chiar dacă deocamdată nu este demonstrată. Ea se referă la posibilitatea evoluţiei orizontului cultural epigravetian din aşezarea de la Ripiceni-Izvor spre un mezolitic incipient, eventual spre un tardenoasian timpuriu, ceea ce ar echivala cu un centru de invenţie în regiune.

Ce s-ar putea spune în încheierea acestor

câteva observaţii asupra lucrării lui Al. P. - *Ripiceni-Izvor. Paleolitic şi mezolitic*?

În primul rând este bine că a văzut lumina tiparului o lucrare mult aşteptată atât în ţară, cât şi în străinătate, având în vedere trăsăturile de ansamblu ale utilajului litic, făcut cunoscut prin câteva articole anterioare.

Suntem convinşi că autorul nu a avut o misiune uşoară în elaborarea acestei lucrări, având în vedere cantitatea imensă a materialului, că şi-a dat toată silinţa investind cu siguranţă un mare volum de muncă, că poate ne-a oferit maximum posibilităţilor sale implicându-se cu toată fiinţa în realizarea acestei lucrări. Al. P. a greşit însă pentru că a dorit să facă totul singur. Nicăieri în lume cercetarea paleolitică serioasă nu mai acceptă o astfel de alternativă, promovând fără rezerve echipa interdisciplinară. De aceea, toate lucrările de acest fel, care au apărut în ultimii ani, nu mai sunt semnate de un singur autor, ele reprezintă adevărate culegeri de studii.

Rodul acestei opţiuni egoiste nu a fost în favoarea lui Al. P., pentru că lucrarea pe care ne-o oferă reprezintă o nereuşită ştiinţifică. Ea ne-a relevat un sistem de săpătură evident depăşit, un mod de înregistrare a materialului deficitar, lacune serioase în observaţiile stratigrafice, o concepţie rigidă în privinţa neacceptării unei abordări interdisciplinare reale a cercetărilor, un exemplu de cum nu trebuie să fie scrisă din punct de vedere stilistic o lucrare ştiinţifică de acest fel, în care esenţialul s-a pierdut mereu în amănunte total nesemnificative, cu cifre şi dimensiuni inutile, disecări ale ansamblului locuirii pe cele două secţiuni (I şi II) pe care se insistă fără rost, fraze stereotipe de la un capitol la altul, material grafic puţin gândit, deloc variat, fără a reuşi să creeze o imagine sugestivă, lipsă de imaginaţie în concentrarea datelor în tabele şi blocdiagrame relevante, o nepermisă lipsă de putere de sinteză în tratarea vastului material documentar etc., etc.

Regretul este cu atât mai mare, cu cât aşezarea de la Ripiceni-Izvor a fost cea mai importantă dintre cele descoperite vreodată în paleoliticul din România. Bogăţia materialului, frumuseţea şi perfecţiunea tipologică a majorităţii utilajului litic, problemele sursei de materie primă, poziţia aşezării, stratigrafia complexă, cantitatea impresionantă a faunei (rămasă în mod nejustificat nestudiată) etc. sunt greu de regăsit într-o altă aşezare.

Singura şansă rămâne ca generaţiile viitoare să încerce să salveze ce se mai poate şi eventual să rescrie altfel o nouă monografie Ripiceni-Izvor.

Marin Cârciumaru

Régészeti kutatások az MO autópálya nyomvonalán (Cercetări arheologice pe traseul autostrăzii MO), BTM Mühely, 5, Budapesta, 1992, partea I, 291 p., 166 fig., partea a II-a, 190 p. 107 fig.

Volumul, al cincilea al unei serii editate de Muzeul de Istorie al oraşului Budapesta, cuprinde, în partea I, 9 rapoarte privind săpăturile de salvare efectuate în anii 1988-1989, pe un sector din traseul autostrăzii M0, care traversează insula Csepel, la sud de capitala ungară. Partea I este consacrată cercetărilor în obiective preistorice.

Începutul este făcut de o succintă prezentare geomorfologică a zonei, semnată de F. Schweitzer (p. 9-13 cu 3 figuri şi un rezumat german la p. 13). Întreaga regiune cercetată este împărţită, din punctul de vedere al formaţiunilor geologice, în zona insulelor desprinse din terase şi a luncii inundabile mai înalte, formate în holocenul timpuriu şi cea a luncilor inundabile, mai joase, din holocenul târziu. Sunt date altitudinea absolută faţă de nivelul mării ca şi cea relativă faţă de Dunăre. De asemenea se atrage atenţia asupra eroziunii eoliene sau celei datorate fluviului, ca şi asupra formării solurilor.

În raportul său, Zsuzsanna M. Virág (p. 15-31 cu 26 fig. şi rezumat german la p. 32-34) se ocupă de vestigiile neolitice şi din epoca cuprului (conform terminologiei maghiare) de lângă Szigetszentmiklós. În punctul *„Üdülösor"* au fost cercetate 6 complexe (între care complexul 35 este constituit din 3 gropi întretăiate, iar în groapa 228 a fost descoperit un schelet de copil aşezat chircit pe dreapta) aparţinând ceramicii lineare, respectiv culturii Zselizer (cu ceramică decorată cu „note muzicale"). În punctul *„Vizmütelep"* au fost cercetate vestigiile unei aşezări, distruse în cea mai mare parte, în cadrul căreia atrag atenţia două gropi în care s-au găsit resturile osteologice ale unui copil, respectiv ale

altora doi, împreună cu oase de animale (cranii de ovine şi bovine). Descoperirile de la Szigetszentmiklós-*Vizmütelep* aparţin grupei Ludanice contemporană culturilor Balaton-Lasinja-Bodrogkeresztur, fiind şi primele descoperiri de acest fel pe insula Csepel.

Resturile osteologice ale celor patru copii, descoperite la Szigetszentmiklós-*Üdülósor* şi *Vizmütelep* sunt analizate de Zsuzsanna K. Zoffmann (p. 61-62 cu un rezumat german la p. 62). Se atrage atenţia că acestea, împreună cu osemintele unei femei descoperite la Nitra-Mikov, în Slovacia, reprezintă, deocamdată, singurele documente antropologice privind populaţia grupei Ludanice.

Anna Endrödi prezintă rezultatele cercetărilor asupra locuirii de la sfârşitul epocii cuprului de la Szigetszentmiklós-Udulösor (p. 63-82 cu 12 fig. şi rezumat englez la p. 70). Pe o suprafaţă cercetată de 2500 m² au fost descoperite urme de locuire aparţinând perioadei mijlocii a epocii cuprului, sfârşitului acesteia, bronzului timpuriu ca şi epocii arpadiene. Vestigiile de la sfârşitul epocii cuprului sunt reprezentate prin complexe Baden, unele dintre ele şi cu materiale ceramice Kostolac. Analiza ceramicii permite atribuirea acestor complexe ultimei faze a culturii Baden, contemporană cu o etapă mai veche Kostolac. Împreună cu alte descoperiri asemănătoare, locuirea respectivă este încadrată la un nivel corespunzând fazei „Post-Uny" (după J. Korek).

Tot Anna Endrödi se ocupă, într-un raport mai amplu, şi de descoperirile aparţinând culturii vaselor campaniforme, de la începutul epocii bronzului (p. 83-200 cu 94 fig. şi rezumat englez la p. 104-105). Este vorba de o aşezare întinsă, de lungă durată alături de care au mai fost descoperite şi 15 morminte. În cadrul aşezării majoritatea complexelor cercetate erau gropi de forme şi dimensiuni diferite, apoi o vatră şi o construcţie cu un plan oval, de mari dimensiuni (16 · 6 m), orientată NV-SE, cu o intrare laterală. Construcţia, fără paralele în grupul răsăritean campaniform, a fost interpretată ca fiind o „casă a comunităţii", cu destinaţie şi funcţii aparte. În perimetrul aceleiaşi locuiri a mai fost descoperită o groapă, cu formă şi dimensiuni aparte, în care, pe trei niveluri separate prin straturi de lut, au fost descoperite o ceaşcă, oase de animale, cioburi. Groapa, considerată ca fiind rituală, a fost apropiată, ca funcţie, de bothroii din Helladicul timpuriu. În cadrul aşezării au fost descoperite un mormânt de înhumaţie, cu scheletul chircit pe dreapta, ca şi un mormânt de incineraţie în urnă. La 350 m de aşezare a fost descoperit şi un grup de morminte, dintre care unul de înhumaţie şi 12 de incineraţie în urnă sau în groapă. Se subliniază că în cimitirele campaniforme din vecinătatea Budapestei înhumaţia atinge doar 15%, ritul acesta fiind caracteristic grupelor campaniforme din Boemia şi Moravia, în vreme ce incineraţia, mai frecventă în zona budapestană, se explică prin moştenirile locale. În ansamblu, descoperirile de la Szigetszentmiklós-*Üdülösor* se încadrează, alături de altele deja cunoscute, aparţinând grupului Csepel al culturii vaselor campaniforme. Unele materiale ceramice atestă relaţii cu mediile Makó-Kosihy-Čaka sau Somogyvár-Vinkovci, pe de-o parte, iar pe de alta, începutul transformării către cultura Nagyrév. Conform periodizării maghiare aceasta corespunde cu bronzul timpuriu IIa.

Éva Balogh Csongradiné se ocupă de utilajul litic din staţiunea cu vase campaniforme de la *Üdülösor* (p. 201-209, cu rezumat englez la p. 208). Sunt puse în evidenţă materiile prime, sursele acestora, tehnica de lucru. Sunt remarcate, ca piese tipice staţiunilor cu vase campaniforme, vârfurile bifaciale, plăcuţele-apărători de încheietură şi cuţitele-fierăstrău.

Éva Vadász prezintă rezultatele săpăturilor într-o aşezare din bronzul târziu de la Szigetszentmiklós (p. 211-240 cu 12 fig. şi rezumat german la p. 227-228). Deşi în bună măsură distrusă, staţiunea a permis cercetarea câtorva gropi şi a resturilor de locuinţe din chirpic. Materialul osteologic atestă o anume preocupare pentru vânătoare, laolaltă cu creşterea animalelor domestice. Ceramica abundentă, descoperită în gropi, prezintă, din punctul de vedere al originii, trei componente: tipuri specifice HGK târzii, tipuri Čaka şi tipuri specifice fazei vechi a UFK de la Dunărea Mijlocie. Diferenţierea pe complexe a materialelor ajută la clarificarea unor probleme privind Transdanubia în BzD-Ha A1. Din păcate planul săpăturii cu „gropile aşezării din bronzul târziu" (fig. 1, p. 229) este de fapt cel prezentat de Zsuzsanna M. Virág care ilustrează complexele neolitice de la *Vizmütelep* (vezi fig.2 de la p. 36).

Erzsébet H. Hanny se ocupă de resturile de locuire celtică din aceeaşi zonă cercetată (p. 241-276 cu 19 fig. şi rezumat german la p. 256-257). Săpătura nu a putut preciza limitele aşezării situată în vecinătatea braţului Soroksár al Dunării.

Au fost descoperite urme de la o locuinţă de suprafaţă şi de la un bordei, urme de prelucrare a fierului, ca şi ceramică, în cadrul căreia se reamarcă speciile pictată cu alb şi roşu, grafitată, cenuşie lucrată la roată. Staţiunea, considerată ca fiind un mic sat celtic târziu, de scurtă durată, a fost plasată în LT D, mai exact în a doua jumătate a sec. I a. Chr. Ilustraţia raportului cuprinde doar desene de materiale ceramice.

Contribuţia lui István Vörös, consacrată analizei oaselor de animale din staţiunile preistorice de la *Üdülösor* şi *Vizmütelep* (p. 277-291 cu 9 tabele şi rezumat englez la p. 280) încheie volumul. Pentru fiecare din staţiunile cercetate sunt prezentate, în special pe bază de tabele, speciile animale domestice şi sălbatice, numărul de indivizi pe specie, dimensiuni etc. Procentul cel mai ridicat de oase de animale descoperite aparţine locuirii neolitice (38,1%). Foarte interesante sunt datele privind oasele de animale din groapa de sacrificiu de la Vizmütelep în care, alături de scheletul de copil, s-au găsit 4 cranii şi 5 oase de la membrele inferioare ale unor bovine, coarne de capră, cranii de oaie şi porc, o falangă de cal şi un trofeu de căprior.

Partea a doua a publicaţiei muzeului budapestan conţine 5 rapoarte consacrate cercetărilor în staţiuni datate din sec. III p. Chr. şi până în sec. XVI.

Raportul Máriei Petö (p. 7-17 cu 22 figuri, rezumat englez la p. 17) prezintă cercetările efectuate în patru aşezări cu caracter rural datate în sec. III p.Chr., perioadă denumită de autoare „sarmatic mijlociu”, în care triburile sarmatice locuind în Câmpia Pestei, între Dunăre şi Tisa şi Marea câmpie ungară, se stabiliseră în aşezări permanente. După războaiele marcomanice legăturile cu Imperiul roman devin tot mai intense, dovadă fiind importurile: fibule, *terra sigilata*, amfore, opaiţe, precum şi două monede descoperite în staţiunile cercetate. Tipul de locuinţă îl reprezintă bordeiul semiîngropat de formă rectangulară, sau circular cu stâlp central sau lateral. Se constată în unele cazuri chiar o dispunere ordonată a locuinţelor şi gropilor menajere. Vetrele satelor se schimbau foarte des, uneori în urma incendiilor, alteori fiind vorba de o abandonare deliberată. Au fost descoperite şi 2 morminte. Se afirmă, în concluzie, că, în ciuda regulilor impuse de romani, în prim-planul *limesului* se afla o densă populaţie sarmatică.

Katalin Irásné Melis prezintă două aşezări, prima din sec. XI-XII, iar a doua din sec. XIII (p. 41-58 cu 12 figuri, rezumat francez la p. 57-58) cercetate la Szigetszentmiklós-*Üdülösor*. Accentul cade pe precizarea tipurilor de locuinţă şi de cuptoare. Caracteristic este bordeiul semiîngropat, cu plan rectangular. Cuptoarele sunt de 3 tipuri: din piatră, din piatră şi lut şi doar din lut, departajări cronologice sau etnice neputând fi făcute. Dispunerea bordeielor pe trei rânduri, la distanţe egale între ele, este interpretată ca exprimând o distribuire egală a teritoriului între familii. În cea de a doua aşezare locuinţele aparţin la trei etape de colonizare, după încetarea locuirii către sfârşitul sec. XIII, locul aşezării fiind ocupat de numeroase gropi din care s-a scos argilă pentru olărit. Cronologia ambelor aşezări s-a făcut pe baza materialului ceramic.

Cea de a doua contribuţie a lui Katalin Irásné Melis (p. 71-115 cu 58 figuri, rezumat francez la p. 114-115) se referă la 68 de complexe medievale datate între sec. XII şi începutul sec. XVI. Identificată în documentele vremii ca satul *Kerekegyháza* (atestat prima oară la 1332), aşezarea este situată în zona cea mai înaltă a câmpiei, la o anume distanţă fiind descoperit şi un mormânt izolat cu inventar feminin datat în sec. X. Ceva mai departe, pe o mică colină, se află şi ruinele unei biserici medievale. Stratigrafic au fost distinse mai multe perioade în cadrul locuirii din evul mediu: o epocă *precoce* arpadiană, cu trăsături specifice, o locuire datată în cursul sec. XII, cu tipuri proprii de locuinţe şi cuptoare, apoi, după invazia tătară, o reluare firavă a aşezării către finele sec. XIII şi, în sfârşit, un nivel consistent de locuire din sec. XIV-XVI, toate etapele de locuire medievală fiind bine argumentate prin prezentarea în detaliu a fiecărui complex în parte. Sfârşitul aşezării este explicat prin invazia otomană din 1526. În afara reconstituirii locuinţelor şi cuptoarelor, între rezultatele cercetării, se remarcă studiul materialului ceramic care cuprinde importuri din Austria ca şi căldări de lut. Coroborarea cercetării arheologice cu documentele a permis şi identificarea proprietarilor satului începând cu mijlocul sec. XIV şi până la începutul sec. XVI.

Raportul lui Dorottya Nyékhely prezintă rezultatele unei săpături mai restrânse de la Törökbálint-*Kukoricadülöben* (p. 175-177 cu 7 figuri, rezumat german la p. 177). Într-o locuinţă de dimensiuni mari, cu o sobă cu 4 refaceri succesive, s-au găsit o seceră, mici unelte din fier, coarne de

cerb, fragmente ceramice din care unele cu mărci de olar. Întregul complex este datat în sec. XIII.

În încheiere Mária Petö (p. 185-186xx cu 8 figuri, rezumat englez la p. 186) prezintă modul în care cercetarea a fost mediatizată şi valorificată expoziţional: expuneri în cadrul Societăţii Arheologice în anii 1987-1989, expoziţii la Muzeul Pesterzsebet în 1988 şi la Muzeul de Istorie din Budapesta în 1990-1991.

Volumele, realizate în condiţii grafice excelente, se prezintă într-o formă deosebit de îngrijită, pe măsura ţinutei lor ştiinţifice. Este remarcabilă grija autorilor de a publica cât mai mult material, mai ales din complexe închise. Fiecare contribuţie este însoţită de un aparat critic minuţios ca şi de o listă bibliografică, ceea ce le ridică, pe cele mai multe, deasupra nivelului unor obişnuite rapoarte. Ilustraţia, judicios întocmită (cu excepţia scăpărilor amintite), cuprinde planuri generale, planuri de detaliu, profile, materiale. Dacă desenele sunt foarte bine executate, unele din fotografii sunt ceva mai puţin reuşite, fără ca acest fapt să scadă din valoarea volumului. Dar poate meritul cel mai de seamă constă din publicarea deosebit de promptă, la 3 ani după încheierea săpăturilor, lucru pentru care colegii de la Budapesta merită felicitări.

Ion Chicideanu şi Adrian Ioniţă

HEIDI PETER-RÖCHER, *Kannibalismus in der prähistorischen Forschung. Studien zu einer paradigmatischen Deutung und ihren Grundlagen*, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 20, Aus dem Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Bonn, 1994, X şi 264 p.

Cartea doamnei H. Peter-Röcher (în continuare HPR) este al XX-lea volum din seria „Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie" (UPA), serie începută în 1989 şi în care sunt publicate studii şi rezultate ale cercetării (lucrări de doctorat, volume omagiale, simpozioane) din diverse universităţi ale Europei Centrale. În momentul de faţă participă institutele universitare din Berlin, Frankfurt/Main, Heidelberg, Innsbruck, Kiel, Köln, Münster, Viena, Würzburg şi Zürich.

Aşa cum este anunţat în titlu, doamna H. Peter-Röcher tratează problema canibalismului (antropofagia) în cercetarea preistorică. Subtitlul mai precizează că este vorba de o interpretare paradigmatică şi că în carte vor fi analizate bazele acestei interpretări.

Cartea este organizată în felul următor: Introducere (p. 13); Capitolul I: *Definirea* [canibalismului] (p. 4-6); Capitolul II: *Canibalismul în preistorie* (p. 7-115); Capitolul III: *Antropofagia în sursele antice şi medievale* (p. 116-153); Capitolul IV: *Canibalismul în sursele moderne* (p. 154-212); Concluzii (p. 213); Bibliografie (p. 214-262) şi un indice al localităţilor menţionate în capitolul II (p. 263-264). Fiecare capitol este împărţit la rândul lui în mai multe subcapitole, ultimul cuprinzând concluzii sau un rezumat al capitolului respectiv.

Introducerea delimitează situaţia actuală şi scopul lucrării. Se constată că ideea de om preistoric privit drept canibal este acceptată chiar în educaţia generală nu doar în arheologie. La baza ideii stau atât surse etnografice cât şi surse antice, de factură istorică sau mitologică. După controversele de la începuturile arheologiei, privind existenţa sau inexistenţa fenomenului canibalismului în Europa, astăzi descoperirile de oase umane cu urme de tăiere, fragmentate sau depuse într-un mod „anormal" sunt acceptate ca probe ale canibalismului, fără să pară a mai fi nevoie de alte considerente, această interpretare devenind o paradigmă. Întrebarea cum pot fi deosebite urmele canibalismului de dezmembrare sau de ritualurile de înmormântare secundară a fost pusă rar şi un răspuns satisfăcător nu s-a dat.

Convingerea că antropofagia există şi că urmele sale pot fi identificate uşor a avut drept consecinţă, frecvent, lipsa descrierilor în detaliu a situaţiilor din teren şi deci imposibilitatea separării descrierii de interpretare. Odată intrată în circuitul ştiinţific o astfel de descoperire nu a mai fost reconsiderată sub alte aspecte.

Studii ample asupra antropofagiei sunt rare şi în analizele etnografice, fiind menţionate de HPR lucrările cele mai importante, semnate de E. Volhard (1939), M. Harris (1977), M. Harrer (1977 şi 1988), E. Sagan (1974), P. Sanday (1986) şi culegerea de studii a lui P. Brown şi D. Tuzin (1983). În special, W. Arens în 1979 a constatat, din punctul de vedere al unui etnolog, inexistenţa canibalismului instituţionalizat şi acceptat în orice

fel de societate (făcând excepţie cazurile de extremă foamete, război, catastrofe, psihopatie etc., care nu pot fi considerate acceptabile în condiţii normale). El s-a bazat pe faptul că nu poate fi citat nici măcar un singur martor ocular al unui caz de antropofagie. Interpretarea arheologică se bazează, la rândul ei, pe rezultatele studiilor de etnografie, dar, dacă teoria lui Arens este valabilă, nu mai există o bază pentru a presupune canibalismul în preistorie şi astfel de interpretări pierd orice credibilitate.

Aşa se ajunge la scopul lucrării de faţă, care este de a discuta posibilităţile şi, mai ales, limitele arheologiei şi antropologiei în probarea antropofagiei (deocamdată nu s-au găsit oase umane cu amprente de dinţi umani!). În acest context se plasează şi discuţiile despre ceea ce poate fi interpretat ca înmormântare, ce anume este o groapă menajeră (dacă conţine şi oase umane), ce trebuie considerat „gunoi" ş.a.m.d. Mai trebuie discutată şi influenţa mentalităţii fiecărei epoci asupra problematicii (atitudinea faţă de oamenii „primitivi" [din preistorie sau actuali], canibali etc.). Lucrarea nu a fost gândită ca o sumă de exemple sau cazuri, ci au fost alese şi discutate doar situaţiile bine documentate şi/sau bine cunoscute în literatura de specialitate.

Foarte des autoarea foloseşte forma de citat direct pentru a arăta exprimarea originară, aşa cum era influenţată de epoca respectivă ca şi de considerentele religioase sau politice, expunând astfel măsura în care maniera de prezentare schimbă faptele sau uneori chiar produce aceste „fapte".

Capitolul I prezintă definiţia (definiţiile) canibalismului sau antropofagiei. Primul cuvânt provine de la Caribi, Canibi, Canibali (trib din insulele Caraibe), care erau consideraţi drept mâncători de oameni. Al doilea vine din greacă (anthropos = omul; phagein = a mânca), Herodot fiind primul care menţionează „antropofagi", un trib aşezat la nord de sciţi. Se constată că o definiţie unitară a canibalismului nu există deocamdată. Ca posibilităţi extreme sunt, cea mai simplă, consumul direct de carne de om şi, într-un sens foarte larg, ajungerea voluntară sau involuntară a unei părţi din corpul unui om în gura sau stomacul altui om, ceea din urmă cuprinzând atunci, spre exemplu, şi băutul de sânge, suptul sau anumite practici sexuale. Nici una dintre variantele de definire nu surprinde toate posibilităţile şi, în consecinţă, ele nu sunt foarte operante. Mai departe se ridică problema momentului şi modului consumării „materialului" uman: proaspăt sau de mult „mort", care poate fi înghiţit (este documentată etnologic băutura amestecată cu cenuşa de oase măcinate, spre exemplu). În continuare HPR prezintă diferite împărţiri ale canibalismului, propuse de către etnologi. Astfel, există antropofagia profană (motivată de foame sau de plăcere), o gamă largă de variante magico-religioase şi canibalismul patologic, ultimul nefiind discutat mai departe datorită faptului că nu este acceptat ca ceva normal de nici o societate. Astăzi, în etnologie, se mai vorbeşte de exo- şi endocanibalism. Primul desemnează mâncarea numai de indivizii din afara grupului (străini, duşmani), al doilea referindu-se la mâncarea rudelor sau a membrilor aceluiaşi grup. Nici această împărţire nu cuprinde toate posibilităţile, cum ar putea demonstra cazul unui duşman (prizonier) care este primit ca membru al societăţii şi, după câtva timp, mâncat. Se adaugă, încă, autocanibalismul, care înseamnă mâncarea de sine însuşi (atestat mitologic şi ca o formă de tortură). Fără posibilitatea de a stabili o definiţie cuprinzătoare şi totuşi operantă, autoarea încheie capitolul, lăsând la o parte canibalismul patologic, cazurile de extremă foamete (război, catastrofe etc.), ele nefiind acceptate social, ca şi forme minore, cum ar fi roaderea unghiilor (autocanibalismul!), faptul de a bea sânge, cenuşă de oase etc.

Capitolul II, miezul lucrării, tratează antropofagia în preistorie. Este discutată importanţa etnologiei în interpretarea unor situaţii arheologice, în sensul că ele trebuie să se bazeze pe practici, obiecte şi structuri cunoscute, fie moderne, fie din surse mai vechi, nefiind posibilă nici o explicaţie a lor fără să fie cunoscute cazuri asemănătoare. Astfel, dacă se renunţă la analogii din etnologie, posibilităţile se reduc la propria cultură. Etnologia are, pentru arheolog, în primul rând, scopul de a-i lărgi orizontul, de a multiplica variantele de interpretare, fără a avea, însă, posibilitatea de a dovedi una sau alta dintre concluzii. La începuturile arheologiei s-a ţinut cont de aceste fapte, dar privind descoperirile de oase ieşite dintr-un context „sepulcral" (după concepţia noastră limitată!), deşi s-a remarcat des canibalismul drept o posibilă explicaţie printre altele, de obicei nu s-au mai discutat celelalte posibilităţi de interpretare.

Contribuţia antropologiei la rezolvarea problemei este foarte redusă, nefiind descoperite deocamdată oase umane cu amprente de dinţi umani. Pe de o parte, intervenţii intenţionate pe oase (spargere, tăiere etc.) sunt greu de deosebit de urme naturale sau datorate animalelor, iar pe de altă parte, deocamdată, nu s-a făcut nici o comparaţie între felul de a tranşa animalele (prin

urmele de pe oase) şi urmele de pe oasele umane. Chiar dacă s-ar găsi o corespondenţă, aceasta nu trebuie neapărat interpretată ca probă a canibalismului, fiind la fel de credibilă excarnarea oaselor prin această metodă, înainte de depunere. În acelaşi sens pot fi considerate spargeri sau arderi parţiale ale oaselor. Mai departe, astfel de urme pot apărea ca rezultat al unor practici de sacrificiu, aşa că antropologia nu poate aduce nici o dovadă în sensul existenţei canibalismului.

Din punct de vedere arheologic, HPR constată că, în primul rând, nu este delimitat foarte clar ce poate fi considerat înmormântare. În general, pot fi denumite astfel orice depuneri de resturi umane (sau de animale cum menţionează HPR, dar, în cazuri rituale, chiar de obiecte sacre, după părerea noastră) în, pe sau deasupra pământului, în mlaştini, peşteri etc. Dar această definiţie cuprinde şi tratarea de resturi ale unor jertfe sau a resturilor canibalismului, dacă există sau a existat. În cele din urmă nu poate fi stabilită o definiţie general aplicabilă. Un fapt asupra căruia ne atrage atenţia HPR este că arheologii, când este vorba de morminte şi rituri sau ritualuri funerare, de obicei, presupun că toţi, sau majoritatea membrilor unui grup au fost înmormântaţi conform aceluiaşi rit, deci că fiecare „cultură" are ritul şi ritualurile ei. Este presupusă şi pietatea care însoţeşte depunerea trupului, şi care este judecată după propriile noastre norme şi exprimări morale şi spirituale, şi că înmormântarea a avut loc la puţin timp după moartea individului, trupul fiind depus întreg. Pentru a arăta cât de greşite pot fi aceste prejudecăţi, citâm doar două exemple din cartea lui HPR. Pagina 32, nota 215 ne informează despre ritualurile tribului Eipo din Noua Guinee. Acolo morţii sunt depuşi întâi într-un copac unde rămân circa un an. După ce trupul s-a mumificat sau doar oasele se mai păstrează, mumia sau oasele sunt depuse într-o căsuţă cu caracter special, în grădină. Uneori poate urma o a treia depunere; dacă a putrezit căsuţa, unele oase, de obicei craniul şi oasele lungi, sunt culese şi depuse într-o grotă. Astfel, este documentat un proces îndelungat şi complicat, care ar fi surprins arheologic doar sub forma unor oase, fără coeziune anatomică neapărat, într-un moment oarecare al ritualului. Al doilea exemplu pe care îl redăm aici, se referă la practici ale aborigenilor din Australia (p. 33 şi nota 223). Ei, pur şi simplu, lasă morţii acolo unde au murit. Această practică nu înseamnă lipsă de pietate, ci dimpotrivă. La tribul Nandi (Africa) este necesar să fie mâncat mortul de către hiene, ca să ajungă sufletul în lumea spiritelor. Tot la ei, copiii mici şi bătrânii nu au nevoie de hiene pentru a ajunge în lumea spiritelor şi din cauza aceasta sunt îngropaţi.

La fel de problematice sunt descoperirile de oase umane în gropi menajere. În primul rând nu este bine delimitat sensul expresiei „groapă menajeră", fiind, în general, presupus conceptul nostru privind resturile menajere (gunoi), dacă lăsăm la o parte problema că umplutura, într-o oarecare măsură, nu trebuie neapărat să fie legată de scopul gropii propriu-zis. În realitate, poate fi vorba, spre exemplu, de gropi destinate depunerii resturilor unor sacrificii. O altă posibilitate sunt înmormântările speciale. Astfel, la tribul Asante (Africa) copiii mici, adolescenţii care mor înainte de pubertate, bărbaţii şi femeile incapabili de a procrea, vrăjitorii şi indivizii care mor din anumite cauze (spre exemplu muşcături de şerpi, fulgere, înnecare, cădere din copaci, sinucidere etc.) sunt excluşi de la înmormântarea obişnuită. La ei, bărbaţii şi femeile lipsiţi de copii sunt îngropaţi în groapa menajeră, uneori acoperiţi cu crengi spinoase şi sunt mutilaţi, acoperiţi de invective şi este interzis sufletelor lor să se întoarcă pe această lume tot sterile. De asemenea, descoperirile de resturi umane din peşteri sunt problematice. Ele sunt frecvent respinse ca „cimitire" pe baza presupunerii că înmormântări „normale" din aceeaşi vreme se cunosc (ceea ce nu este întotdeauna corect!), dar o astfel de presupunere exclude, deja de la început, considerarea peşterilor drept loc de înmormântare (o situaţie inversă întâlnim în Europa de Vest, unde lipsesc înmormântări „normale"). Nu există deci o situaţie arheologică care să nu poată fi interpretată şi altfel decât prin canibalism. La HPR urmează o discuţie asupra efectului mentalităţii epocilor, pornind de la Homer, dar, mai ales, din perioada începutului discuţiei în arheologie a fenomenului canibalismului, ceea ce vom prezenta în analiza capitolelor III şi IV. Aici, în capitolul II, HPR mai prezintă, selectat, cunoscutele situaţii din peşterile de la Ith (Holzen, Germania), de la Knoviz şi din alte aşezări ale acestei culturi (Bohemia), din epoca bronzului [Hankenfeld şi Ossarn (Austria), Erfurt-Nord (Germania), Dobřičany (Bohemia), Cézany lângă Blučina (Moravia), Nebra-Altenburg (Germania)], peşterile de la Kyffhäuser lângă Bad Frankenhausen (Germania), Jungfernhöhle lângă Tiefenellern (Germania), din cultura ceramicii lineare [Zauschwitz, Kriegsdorf, Taubach, Nägelstedt, Ober-Hörgern (toate din Germania)] şi de la Manching (epoca La Tène). Fără a repeta

discuţia asupra acestor cazuri, redăm concluzia convingătoare a doamnei HPR, că nici un caz interpretat ca dovadă a canibalismului nu rezistă la o critică serioasă. Din punct de vedere arheologic, deci nu poate fi dovedită existenţa antropofagiei în preistorie.

Ca o consecinţă a analizei din capitolul II, HPR, în capitolele III şi IV, discută baza ideii de canibalism, respectiv sursele istorice, mitologice şi etnografice din antichitate până în perioadele moderne. Se constată că motivul canibalismului, ca şi motivul incestului, des întâlnite împreună, preocupă gândirea oamenilor în mod deosebit, fapt dovedit prin folosirea frecventă a subiectelor în mituri, poveşti etc. Această preocupare, probabil, se datorează faptului că amândouă sunt interzise dar teoretic posibile, fiind în aceeaşi măsură fascinante, repulsive şi înspăimântătoare.

Herodot menţionează un popor, Androphagi, care locuieşte la nord de sciţi, fără legi sau jurisdicţie, şi care mănâncă oameni. El îi menţionează după o sursă indirectă, de mâna a treia, şi subliniază nesiguranţa acestor ştiri. Hekataios, descriind lumea cunoscută, povesteşte despre celţi la vest, sciţi la nord, indieni la est şi ethiopi la sud. El completează aceste descrieri cu credinţele tradiţionale şi populează restul lumii cu tot fel de fiare monstruoase, mitologice. Urmaşii lor, Ktesias, Megasthenes, Pomponius Mela, Plinius, Strabo, Solinus, Diodor şi mai târziu Isidor, Paulus Diaconus şi Adam von Bremen utilizează aceleaşi şabloane, unele dintre aceste fiinţe stranii fiind menţionate ca fiind chiar văzute de către călători mai târzii (Carpini, Marco Polo, Pigafetta, Vespucci, Columb). Astfel androphagii clasici se regăsesc pe hărţi medievale, unde localizarea monştrilor şi minunilor aparţine repertoriului standard. Unele, cum ar fi oameni cu coadă şi cei cu cap de câine supravieţuiesc, în centrul necunoscut al Africii, până în secolul XIX, potrivit unor afirmaţii. Este, deci, vorba de un stereotip folosit până foarte recent, pentru descrierea popoarelor care stau la marginea lumii cunoscute. Cu cât mai departe de lumea proprie este zona descrisă, cu atât mai cruzi şi mai sălbatici devin locuitorii ei, culmea cruzimii fiind canibalismul, frecvent legat de lipsa unui cadru juridic şi asociat cu promiscuitatea incestuoasă. Această distanţă poate fi spaţială (geografică), sau cronologică. Situaţia din urmă este întâlnită deja la Moschion (sec. III a. Chr.), după care primii oameni duceau o viaţă foarte apropiată celei a animalelor, erau antropofagi şi nu aveau legi. Asemănătoare este părerea lui Diodor, care credea că egiptenii au renunţat la canibalism doar când au început să practice agricultura. Aceeaşi mentalitate este exprimată de-a lungul timpului până astăzi, când este vorba de antropofagie în preistorie.

În alt context se înscriu credinţele populare, întâlnite şi practicate în Europa din antichitate până în secolul nostru. Astfel, Plinius şi Celsus credeau că sângele gladiatorilor de abia căzuţi vindeca epilepsia, în Cântecul Nibelungilor cavalerii burgunzi beau sângele duşmanilor lor pentru a le prelua puterea; în perioadele mai recente se credea că diferite bucăţi din trupul uman (sânge, oase, pielea, grăsimea de om), în special de la criminali recent executaţi (frecvent şi instrumentele de executare au fost investite cu calităţi speciale) sau de la sfinţi, puteau vindeca tot felul de boli. Aceste credinţe s-au păstrat chiar până la începutul secolului nostru, fiind oferită „mumie egipteană originală" la kilogram încă în 1913 la Leipzig (credinţa în efectele medicale a mumiilor, dealtfel, fiind recunoscută ca principala cauză a jefuirii majorităţii mormintelor egiptene în secolele XIX-XX).

Un alt cadru, în care apare canibalismul, frecvent iarăşi asociat cu promiscuitatea, este calomnia, fie din motive religioase, fie din motive politice (dealtfel frecvent legate amândouă). În disputele dintre catolici şi protestanţi, din secolul XVI, acuzaţia este reciprocă. Această acuzaţie însă este atestată deja din antichitate, fiind învinuiţi Tarquinius, Apollodorus (tiranul de Kassandreia) ca şi Catilina. Mai departe, poliţia romană ar fi găsit în templul lui Ma-Bellona, la distrugerea lui în 48 p. Chr., mai multe vase cu carne umană, la fel cum creştinii ar fi arătat populaţiei resturi umane descoperite când s-au închis templele lui Sarapis şi Mithras la Alexandria. Aceluiaşi cadru aparţin bine-cunoscutele învinuiri aruncate asupra creştinilor timpurii, ereticilor, evreilor, vrăjitorilor etc., de obicei legate şi de orgii incestuoase. Şablonul se întâlneşte şi la descrierea triburilor nou descoperite din Africa, Asia şi America, mai ales atunci când ele se opun creştinării sau administraţiei străine, deci când era nevoie de o justificare a represaliilor. Dintre sursele mai recente, HPR discută, ca exemple, mai detaliat, pe acelea despre Zande (sau Azande = Niam Niam), Azteci, Tupinamba, Irochesi, Huroni, Fore, Kuru şi pe cele ale lui Columb şi Vespucci. Chiar dacă nu există un scop religios sau politic în acuzaţia de canibalism, se pun mai multe probleme legate de observaţia propriu-zisă. Privind explicaţiile date de către cei studiaţi, în mod evident se pune problema limbii,

care de obicei trebuie învăţată de către etnolog. Dacă acesta nu rămâne foarte mult timp la tribul studiat, este exclusă o înţelegere bună, în special a nuanţelor privind aspectele cultice sau de limbă (astfel de studii, cu rămânerea pe o perioadă mai lungă a etnologului în mijlocul comunităţii pe care o studiază, lipsind). Mai ales la rapoarte mai recente, de obicei, se poate remarca situaţia ciudată că prizonierul care raportează sau etnologul, care a trăit alături de tribul respectiv, uneori mai mulţi ani în şir, n-a fost mâncat şi de obicei nici nu a observat cazuri de antropofagie pe durata stagiului lui (voluntar sau involuntar), ci doar a auzit că cineva a fost mâncat imediat înainte de sosirea sau imediat după plecarea lui. S-a remarcat că, chiar dacă „martorul" a crezut că a observat astfel de practici (nefiind vreodată observat procesul consumării propriu-zise, ci doar „pregătirea"), întotdeauna dezminţite de „gazdele" lui, ar putea fi vorba de rituri de excarnare, sau, în cazul alimentelor, de bucăţi de maimuţe, uşor de confundat cu membre omeneşti.

Concluzia, foarte convingător argumentată, la care ajunge HPR, este că, de fapt, nu există dovezi ale canibalismului în sursele antice, medievale sau moderne. În consecinţă, nici pentru preistorie nu poate fi presupusă existenţa antropofagiei, mai ales că pentru acele vremuri nu există o dovadă certă. HPR a adus o contribuţie importantă supunând analizei o paradigmă şi, după părerea noastră, trebuie ţinut cont de această carte în orice discuţie asupra interpretării riturilor şi ritualurilor oricărei înmormântări „speciale".

Nikolaus Boroffka

T. SHAY, J. CLOTTES (sub red.), *The Limitation of Archaeological Knowledge*, ERAUL 49, Liège, 1992, 263 p., 53 fig.

Propunând o temă incitantă, culegerea de studii redactată şi prefaţată de T. Shay şi J. Clottes (p. 5-12) se aliniază la tentativa de explicitare a limitelor demersului cognitiv în arheologie, manifestă în ultimele trei decenii.

Grupate în două secţiuni şi exprimând diversitatea firească a punctelor de vedere, cele 15 lucrări ale volumului sunt semnate de arheologi şi antropologi din Europa (Belgia, Franţa, Marea Britanie, Spania), Africa (Ghana), Orientul Apropiat (Israel) şi S.U.A.

Prima secţiune (*Arheologie, politică şi etică*) reuneşte şapte studii. M.R. Gonzales Morala oferă o analiză a influenţei politice nefaste, alterând obiectivitatea ştiinţifică, pe care autorităţile locale au exercitat-o asupra cercetării arheologice din Cantabria în perioada tranziţiei de la guvernarea centralizată la autonomia locală - Constituţia din 1978 (p. 15-27). E. Braun evidenţiază prejudecăţile manifestate în Israel pe durata mandatului britanic în Palestina, favorizând „Arheologia biblică" în detrimentul restului preistoriei şi antichităţii (p. 29-38). Bazându-se pe propria experienţă, D. Syon analizează tendinţele naţionaliste ale arheologiei israeliene, încercând să sugereze (în opinia noastră fără succes, însă) că subiectivitatea ideologică în abordarea trecutului este inevitabilă şi nu trebuie incriminată ca grevând asupra finalităţii demersului (p. 39-45). E.K. Agorsah abordează un studiu de caz: „Obiectivitatea în interpretarea arheologiei în Ghana", subliniind consecinţele pe care le are aplicarea modelelor preconcepute - în particular difuzionismul izvorând din ideile europocentrice - în deformarea realităţii faptice privind preistoria şi istoria ţărilor africane (p. 47-66). T. Shay trece în revistă poziţiile divergente vis-à-vis de studiul mormintelor şi al necropolelor: a cercurilor religioase, susţinând sacralitatea morţii, şi a arheologilor, care aderă la ideea importanţei capitale a ştiinţei, prevalând asupra sentimentelor personale sau tradiţiei (p. 67-73). Pe aceeaşi linie, P. G. Bahn sondează „Etica arheologică şi tratamentul morţii", în legătură cu problema descoperirii, studiului şi conservării resturilor scheletice umane (p. 75-81). Studiul consistent al lui B.J. Siegel (p. 83-103) abordează detaliat tendinţele actuale în arheologie („New Archaeology" şi teoria sistemelor; arheologia structuralistă; marxismul şi interpretările lui în arheologie; arheologia contextuală, conceptuală şi simbolică) şi acţiunea limitativă a factorilor de origine politică sau rezultând din construcţia teoretică şi din paradigme.

Secţiunea a doua, cu valenţe practice sporite şi mai bogată în aspectele discutate, include opt studii şi are ca temă: *Teorii, metode şi prejudecăţile lor*. M. Hesse se referă la „Arheologie şi ştiinţa concretului" (p. 107-113), subliniind dihotomia: abordarea raţională a datelor arheologice concrete/simbolismul gândirii şi comportamentului în societăţile arhaice; pentru

a depăşi acest obstacol se recurge la elaborarea ipotezelor speculative pe baza paralelelor cu sisteme comparabile. Următoarele trei studii privesc arta paleolitică în Europa. M. Lorblanchet relevă influenţele apriorismului inconştient condiţionat istoric, social şi intelectual în studiul „artei" rupestre, susţinând, punctul de vedere al şcolii anglo-saxone, după care atunci când vorbim de arta paleolitică presăm în tipare moderne un ansamblu de manifestări având o finalitate practică şi nu aceea simplă de „a satisface o plăcere estetică" (p. 115-139). Pornind de la un caz concret (grota Hornos de la Peña, Santander, Spania), P.J. Ucko pune în lumină marja de subiectivism în repertorierea şi interpretarea reprezentărilor rupestre, alimentată de metodologia inadecvată şi de clişeele tradiţiei (p. 141-179). Pe baza analizei elementelor de artă mobilieră şi parietală din aria franco-cantabrică, Al. Marshack subliniază incompatibilitatea dintre tendinţa de interpretare „obiectivă" a simbolisticii şi factorii subiectivi introduşi de executantul însuşi, reflex al comportamentului cultural complex şi al modurilor de expresie (p. 181-210). Studiul faunei (mamifere sălbatice) neolitice şi preistorice din Africa de Nord prin utilizarea excepţională a trei surse de informaţii: resturile osteologice, reprezentările rupestre şi textele istorice - Herodot, oferă lui G. Camps prilejul de a reliefa limitele documentării noastre în general şi în ceea ce priveşte Europa preistorică în special, generată de unilateralitatea izvoarelor (p. 221-224). Invocând numeroase exemple, J. Clottes tratează fenomenul mimetic de „modă" în arheologia franceză, insidios prin extremele sale (respingerea/adoptarea necondiţionată şi nejustificată a unor metode şi/sau concepte). Sesizabil la nivelul vocabularului, al investigaţiei efective şi al interpretării datelor, acest fenomen este favorizat de factori precum: accesibilitatea unui câmp de cercetare nelimitat cronologic şi spaţial, absenţa cadrului teoretic explicit, tradiţia empirică încă manifestă; el distorsionează relaţia dintre arheolog şi obiectul său de studiu (p. 225-245). Alergia de tentă şovină la teoriile migraţionist-difuzioniste a prevalat până recent în tentativele de explicare a schimbărilor culturale sesizate în paleoliticul european, exagerând rolul factorilor diacronici în secvenţele regionale şi noţiunea de evoluţie autonomă; recurgând la exemple revelatoare, M. Otte şi L. Keeley subliniază în studiul lor existenţa certă a fenomenelor difuzioniste încă din paleoliticul mijlociu (p. 247-258). Ultima lucrare este de fapt o scurtă şi romantică relatare a vieţii unui arheolog (Pessar Bar - Adon) care explorează siturile preistorice din mediul deşertic oriental - S. Heiman, p. 259-261. Fiecare studiu oferă în final o foarte utilă bibliografie pentru argumentarea şi aprofundarea problemelor abordate.

Înmănunchind diferite opinii şi exemple privind evoluţia şi prezentul arheologiei, atât ca teorie cât şi ca practică, volumul editat în prolifica serie ERAUL (=Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège) se constituie într-o reflecţie colectivă asupra destinului acestei discipline, o reacţie împotriva dogmei şi a empirismului; aceasta pentru că progresul în arheologie este dependent de perceperea, analiza şi surmontarea limitelor ei cognitive şi metodologice.

În final, nu ne putem împiedica să nu observăm absenţa din sumar a lucrărilor unor specialişti occidentali de marcă, iniţiatorii, teoreticienii sau criticii curentelor novatoare în arheologia mondială a ultimelor decenii, de altfel foarte frecvent invocaţi în referinţele bibliografice: L.R. Binford, G. Daniel, I. Hodder, M. Shank, C. Tilley ş.a.; faptul ca atare grevează, fără îndoială, asupra valorii şi a impactului acestui volum. Este de sperat ca o eventuală reluare editorială a temei să corijeze lacuna.

Corneliu Beldiman

ABREVIERI

AAntHung	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena
AnnEp	L'année épigraphique, Paris
ArchAnz	Archäologischer Anzeiger, Berlin
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași-București
AthenMitt	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilungen, Berlin.
BerRGK	Bericht der römisch-germanischen Kommision, Frankfurt/Main
BIAB	Izvestija na arheologičeskija Institut, Sofia
BMI	Buletinul monumentelor istorice, București.
BullEp	Bulletin épigraphique, Paris
BVb	Bayerische Vorgeschichtsblätter, München
CercetArh	Cercetări arheologice, București
CercetArhMNIR	vezi CercetArh
CercIst	Cercetări istorice, Iași
CIG	*Corpus Inscriptionum graecarum*, Berlin
CIL	*Corpus Inscriptionum latinarum*, Berlin
Dacia	Dacia, Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București
Dacia, N.S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
DID	*Din istoria Dobrogei*, București
IDR	*Inscripțiile Daciei romane*, București
IG	*Inscriptiones graecae*, Berlin
IGB	*Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, Sofia
IGLS	*Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, Paris
IK	*Inschriften Kleinasiens*, Bonn
ILS	*Inscriptiones latinae selectae*, Berlin
IOSPE	*Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini*, Sankt Petersburg
ISM	*Inscripțiile Scythiei Minor*, București
JRS	Journal of Roman Studies, Londra
LIMC	*Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zürich-München
Materiale	Materiale și cercetări arheologice, București
MNA	Muzeul național de antichități
OR^4	D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a IV-a, București, 1978
PBF	Prähistorische Bronzefunde Europas, München
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin
RA	Revue archéologique, Paris
RE	Pauly-Wissowa, *Realeucyclopädie der klassischen Altertumswiessenschaft*, Stuttgart
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București
SGDI	Collitz-Bechtel, *Sammlung der grichischen Dialekt-Inschriften*, Göttingen
SlovArh	Slovenská Arheologia, Nitra
StCl	Studii clasice, București
Syll^4	*Sylloge. Inscriptionum graecorum a G. Dittenbergero condita et aucta*, Hildsheim
TAPhA	Transcations of the american philological Asociation, Cleveland, Ohio/Baltimore
TIR	*Tabula Imperii Romani*, București
ZPE	Zeitschrift für papyrolgie und epigraphik, Bonn

LUCRĂRI APĂRUTE
ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ISSN 1220–4781

S C I V A, tomul 46, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie 1995, p. 1–90

Quasar ProImpex Ltd.
Tel. 222.61.20 Fax 222.35.43

Lei 1500